

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η έννοια του πολιτικού στη μεταδημοκρατία

*Τα κοινωνικά κινήματα ως φορέας έκφρασης του
πολιτικού*

Όνομα Φοιτήτριας: Χρυσάνθη Σουκαρά

A.M.: 1115M020

Κατεύθυνση : Κοινωνική Θεωρία και Πολιτική Φιλοσοφία

Επιβλέπων Καθηγητής: Γεράσιμος Μοσχονάς

Αθήνα Ιανουάριος 2018

Πίνακας περιεχομένων

1.Εισαγωγή	3
2. Η έννοια του πολιτικού	6
3. Μεταδημοκρατία: Ένα παραμορφωμένο είδωλο της δημοκρατίας	8
3.1. Τα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας.....	11
3.1.1. Κοινωνικές τάξεις στη Μεταδημοκρατία	11
3.1.2. Ρόλος του πολιτικού κόμματος	11
3.1.3. Ο θεσμός της παγκόσμιας εταιρείας	12
4.Ευκαιρίες και Περιορισμοί.....	13
4.1. Περιορισμοί στην ανάδειξη του πολιτικού στη Μεταδημοκρατία.....	13
4.1.1Αγορά-Κράτος-Εταιρεία	14
4.1.2Μηχανισμοί μη νομιμοποίησης της σύγκρουσης.....	17
4.2 Ευκαιρίες ανάδειξης του πολιτικού ενάντια στους περιορισμούς και οι βοηθητικοί μηχανισμοί	18
4.2.1 Η διάδοση της πληροφορίας.....	20
5. Κοινωνικά Κινήματα	20
5.1. Νέα Κοινωνικά Κινήματα	23
5.2. Νέα Κοινωνικά Κινήματα και Μεταδημοκρατία	25
5.2.1. Κοινωνικά Κινήματα και κοινωνικές τάξεις στη Μεταδημοκρατία	25
5.2.2. Τα κοινωνικά κινήματα ενάντια στο τρίπτυχο αγορά–εταιρία–κράτος	27
6. Κοινωνικά κινήματα ως φορέας δημοκρατίας.....	30
6.1. Δημοκρατία ως μορφή διαβούλευσης: Το θεωρητικό σχήμα του CharlesTilly	31
6.2. Η πολιτική του Τρίτου Δρόμου.....	33
6.3. Αγωνιστική δημοκρατία	35
7.Μεταδημοκρατία -νεοφιλελευθερισμός -οικονομική κρίση.....	39
7.1 Μεταδημοκρατία και νεοφιλελευθερισμός	40
7.2 Οικονομική κρίση ως φορέας ανάδειξης του πολιτικού	42
8. Η Ελληνική Περίπτωση	45
8.1 Η Ελλάδα πριν την κρίση και η μεταδημοκρατική συνθήκη.....	45
8.2 Η Ελλάδα μετά την οικονομική κρίση	47
9.Συμπέρασματα	55
10.Βιβλιογραφία	60

Περίληψη

Στόχος της συγκεκριμένης εργασίας είναι η μελέτη της εμφάνισης του πολιτικού στοιχείου στη μεταδημοκρατία. Δεδομένου ότι στις σύγχρονες Δυτικές κοινωνίες υπάρχουν δομικά στοιχεία που επιτρέπουν να τις χαρακτηρίσει κανείς ως μεταδημοκρατικές και έχοντας ως εκκίνηση την παραδοχή του Crouch ότι η μεταδημοκρατία αποτελεί το παραμορφωμένο είδωλο της δημοκρατίας θα εξεταστεί ο βαθμός στον οποίο μια τέτοιου τύπου δομή, δηλαδή η μεταδημοκρατική επιτρέπει ή περιορίζει την ανάδειξη του πολιτικού, δηλαδή την εμφάνιση του ανταγωνιστικού-συγκρουσιακού στοιχείου. Σε αυτή τη σχέση πολιτικού και μεταδημοκρατίας τα κοινωνικά κινήματα θα μελετηθούν εμβόλιμα ως πιθανός φορέας ανάδειξης του πολιτικού, ως ο άγνωστος X της εξίσωσης που θα προσφέρει γόνιμο έδαφος για την εμφάνιση του συγκρουσιακού στοιχείου.

1. Εισαγωγή

Στη συγκεκριμένη εργασία θα μελετηθεί η έννοια του πολιτικού στη μεταδημοκρατία, δηλαδή θα διερευνηθεί η περίπτωση ύπαρξης ή όχι δυνατοτήτων, ευκαιριών έκφρασης του πολιτικού και παράλληλα σε ποιο βαθμό τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν ευκαιρία ανάδειξης του πολιτικού.

Αρχικά θα επιχειρηθεί να οριστεί η έννοια του πολιτικού, όπως προσπάθησαν να το ορίσουν η Chantal Mouffe, ο Ernesto Laclau αλλά και ο Carl Schmitt. Κοινός τόπος των τριών θεωρητικών αν και με διαφορετικές πολιτικές και ιδεολογικές αφετηρίες αποτελεί η ταύτιση του πολιτικού με το συγκρουσιακό στοιχείο. Όπως αναφέρει η Mouffe με τον όρο πολιτικό εννοεί τη διάσταση του ανταγωνισμού¹. Αυτό το στοιχείο του ανταγωνισμού μετέπειτα θα ερευνηθεί αν υπάρχει, εκλείπει ή μπορεί να υπάρξει στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες.

Γι' αυτό το λόγο θα μελετηθεί το σύγχρονο πλαίσιο στο οποίο το πολιτικό, δηλαδή η σύγκρουση, εμφανίζεται και με ποιους όρους, μία συνθήκη που από αρκετούς πολιτικούς επιστήμονες έχει θεωρηθεί ως «μεταδημοκρατική». Επομένως, βάσει των θεωριών των Crouch και Ranciere, θα αναφερθούν τα δομικά στοιχεία που την συγκροτούν και ως εκ τούτου την καθιστούν μία κατάσταση διαφορετική της δημοκρατίας. Στη συνέχεια οι δύο έννοιες μεταδημοκρατία και πολιτικό θα μελετηθούν συνδυαστικά. Πιο συγκεκριμένα θα διερευνηθούν οι τυχόν περιορισμοί ή ακόμα και οι ευκαιρίες της ανάδειξης του πολιτικού στη μεταδημοκρατία.

Εκκινώντας έπειτα από το γεγονός ότι το τρωτό σημείο της μεταδημοκρατίας είναι ότι η έννοια του δήμου, αν και έχει χάσει την παλιά της αίγλη, παραμένει συστατικό στοιχείο της επιρροής της στην άσκηση πολιτικής και με το κίνημα να παραμένει ως

¹ Chantal Mouffe, *Επί του πολιτικού*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2010, σ. 16.

φορέας διεκδίκησης αιτημάτων για περισσότερη δημοκρατία ή για διεύρυνση των δημοκρατικών δικαιωμάτων προκύπτει η ανάγκη διερεύνησης του όρου κοινωνικό κίνημα και η σύνδεση του με τις έννοιες τόσο του πολιτικού όσο και της μεταδημοκρατίας.

Σε δεύτερο επίπεδο επομένως, θα γίνει μια συνοπτική αναφορά στο τι ορίζεται ως κοινωνικό κίνημα, καθώς και στο πώς το κοινωνικό κίνημα γίνεται όχημα για την έκφραση του πολιτικού. Ιδιαίτερης σημασίας στην έρευνα θα αποδοθεί στις συνδέσεις νέων κοινωνικών κινημάτων και μεταδημοκρατίας, σε ποιο βαθμό αν και εφόσον ισχύει τα κινήματα μπορούν να αποτελέσουν αντιπαράδειγμα στα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας, αλλά και κατά πόσο μπορούν να λειτουργήσουν ως φορείς εκδημοκρατισμού και διαβούλευσης.

Σε τρίτο επίπεδο θα γίνει μια αναφορά στην συμπεριφορά της δομής της μεταδημοκρατίας σε συνθήκης οικονομικής κρίσης, καθώς και η σχέση της, τα εφαπτόμενα μέρη νεοφιλελευθερισμού και μεταδημοκρατίας. Υπό αυτή την συγκεκριμένη οπτική γωνία θα μελετηθεί η οικονομική κρίση σαν μία ευκαιρία ανάδειξης του συγκρουσιακού στοιχείου και το παράδειγμα, η μελέτη περίπτωσης θα αφορά την Ελλάδα.

Βασικές υποθέσεις της εργασίας που θα απαντηθούν χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την Ελληνική περίπτωση θα είναι οι εξής:

- 1) Μπορούμε να θεωρήσουμε πως στην Ελλάδα, στη δομή του πολιτικού συστήματος της χώρας, υπάρχουν οι ιδιαιτερότητες της μεταδημοκρατίας;
- 2) Τα κινήματα με αίτημα την δημοκρατία, όπως είναι τα κινήματα των πλατειών, ενίσχυσαν την ανάδειξη του πολιτικού και αν ναι σε τι μεταβολές οδήγησαν;

3) Τα κινήματα με αιτήματα για περισσότερη δημοκρατία μπορούν να αποτελέσουν αντιπαράδειγμα στη μεταδημοκρατία και εάν ναι μέχρι ποιο βαθμό;

2. Η έννοια του πολιτικού

Η έννοια του πολιτικού και η έννοια της πολιτικής, ενώ γλωσσικά και εννοιολογικά έχουν άμεση σύνδεση, τόσο σε επίπεδο καθημερινής φρασεολογίας, όσο και συχνά σε επίπεδο πολιτικής ανάλυσης διαφόρων θεωρητικών της πολιτικής επιστήμης, εντούτοις συγχέονται, αφήνοντας τη μία έννοια να διαχέεται στο πεδίο ορισμού της άλλης. Κατά την Chantal Mouffe, οι δύο προσεγγίσεις, της πολιτικής και του πολιτικού, οφείλουν να διακρίνονται, καθώς η κάθε μία έννοια ανοίγει ένα πεδίο διαφορετικών προσεγγίσεων. Δανειζόμενη το λεξιλόγιο του Χάιντεγκερ που διακρίνει ανάμεσα σε οντικό και οντολογικό επίπεδο, η Mouffe αναφέρει ότι η προσέγγιση της πολιτικής επιστήμης, συνδέεται με την έννοια της πολιτικής που αναφέρεται στο οντικό επίπεδο, ενώ η πολιτική θεωρία ερευνά την ουσία του πολιτικού, που συνδέεται με το οντολογικό επίπεδο². Το οντολογικό, δηλαδή το πολιτικό, αφορά τον τρόπο που θεσπίζεται μια κοινωνία, ενώ το οντικό, δηλαδή η πολιτική, αφορά στις πρακτικές της συμβατικής πολιτικής³.

Πέρα από την διάκριση που κάνει αρχικά η Mouffe για την πολιτική και το πολιτικό, θα μπορούσε κανείς να προχωρήσει σε ένα δεύτερο επίπεδο διάκρισης εντός του πολιτικού αυτού καθ' αυτό. Στο επίπεδο αυτό, η διάκριση γίνεται ανάμεσα στο στοιχείο της ελευθερίας και στο στοιχείο της σύγκρουσης που ενυπάρχουν στο πολιτικό. Συγκεκριμένα, η Hannah Arendt, η οποία δεν κάνει σαφή διάκριση μεταξύ πολιτικής και πολιτικού, θεωρεί πως το νόημα της πολιτικής/πολιτικού είναι η ελευθερία⁴. Η απώλεια του πολιτικού χώρου για τους πολίτες, υπό την επιβολή ενός απολυταρχικού καθεστώτος, στο πλαίσιο του παραδείγματος της αρχαίας Ελλάδας

² Chantal Mouffe, *Επί του πολιτικού*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2010, σ.16.

³ Αυτ.

⁴ Hannah Arendt, *The promise of politics*, Schocken Books, Νέα Υόρκη 2005, σ.108.

και της τυραννίας που η Arendt χρησιμοποιεί, σημαίνει ταυτόχρονα και απώλεια της ελευθερίας.

Αντίθετα, θεωρητικοί, όπως ο Carl Schmitt, δεν ορίζουν το πολιτικό ως πεδίο διαλόγου, διαβούλευσης και ελευθερίας, αλλά ως πεδίο έκφρασης του ανταγωνισμού. Πιο συγκεκριμένα, για τον Schmitt το πολιτικό αποκτά προσδιορισμούς σε επίπεδα όπως το αισθητικό (όμορφο ή άσχημο), το ηθικό (καλό ή κακό), το οικονομικό (ωφέλιμο ή επιζήμιο), ενώ ο κυριότερος προσδιορισμός του αφορά το κομμάτι των πολιτικών σχέσεων και τη διάκριση φίλου ή εχθρού⁵. Η πολιτική διάκριση φίλου –εχθρού τοποθετεί στο επίκεντρο της πολιτικής το ανταγωνιστικό στοιχείο. Αν και οι δύο θεωρητικοί εκφράζουν εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτικές πεποιθήσεις, η θέση της Chantal Mouffe κλίνει προς τη θεώρηση του Schmitt για το πολιτικό, δηλαδή αφορά την ανταγωνιστική του διάσταση.

Σύμφωνα με την Mouffe, το πολιτικό εκφράζεται ως ανταγωνισμός συμφερόντων διαφορετικών συλλογικών ταυτοτήτων. Η θεώρηση του πολιτικού ως φέρον το συγκρουσιακό στοιχείο οδηγεί τη θεωρητικό σε μία κριτική προσέγγιση του φιλελευθερισμού, ο οποίος υποστηρίζει ότι το συγκρουσιακό στοιχείο έχει εξαλειφθεί στις σύγχρονες κοινωνίες, με αποτέλεσμα να ισχύει το ίδιο και για την ανάγκη ύπαρξης του πολιτικού. Το ζήτημα, όμως, που ανακύπτει σχετίζεται με τη δομή των σύγχρονων κοινωνιών. Με αφετηρία την ανάλυση της Mouffe, μπορούμε να πούμε ότι στις σύγχρονες κοινωνίες της μαζικής κατανάλωσης, της τεχνολογικής προόδου, αλλά και της παγίωσης δημοκρατικών θεσμών, υπάρχει ακόμη το συγκρουσιακό στοιχείο στην πολιτική; Υπάρχουν συλλογικές ταυτότητες να

⁵Carl Schmitt, *Η έννοια του πολιτικού*, μτφρ. Αλίκη Λαβράνου, επιμ. Γιώργος Σταμάτης, Κριτική, Αθήνα 2009, σ.15.

συγκρουστούν σε επίπεδο διεκδίκησης δικαιωμάτων; Εν ολίγοις, το πολιτικό, όπως το ορίζει η Mouffe και ο Schmitt ως ανταγωνισμό, εξαλείφεται σταδιακά;

Προκειμένου να απαντηθούν τα ανωτέρω ερωτήματα, επιτακτική είναι η ανάγκη να προσδιοριστούν τα δομικά στοιχεία των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών. Στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε τις ιδιαιτερότητες των εν λόγω κοινωνιών, εκτιμούμε ότι πολύ χρήσιμη μπορεί να αποβεί η ανάλυση περί μεταδημοκρατίας, όπως αυτή διατυπώθηκε από τον Βρετανό κοινωνιολόγο Colin Crouch. Οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, τόσο σε εμπειρικό στάδιο, όσο και σε επίπεδο δημοκρατικών και οικονομικών δομών, παρουσιάζουν κρίσιμες μετεξελίξεις σε σχέση με τις παρελθούσες δεκαετίες, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στη συγκεκριμένη εργασία θα αναλυθούν οι ευκαιρίες, αλλά και οι περιορισμοί, που δημιουργεί το πλαίσιο της μεταδημοκρατίας στην ανάδειξη του συγκρουσιακού στοιχείου της πολιτικής.

3.Μεταδημοκρατία: Ένα παραμορφωμένο είδωλο της δημοκρατίας

Στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, σε αρκετές δημοκρατίες της Δύσης, συμπεριλαμβανομένων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και των ίδιων των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, ανιχνεύεται το εξής παράδοξο: ενώ η δημοκρατία από θεσμική άποψη είναι κατοχυρωμένη νομικά, από την άποψη της ύπαρξης και της λειτουργίας της εκλογικής διαδικασίας για την ανάδειξη κυβερνήσεων, παρατηρείται μία σωρεία φαινομένων που δε συνάδουν με τις βασικές αρχές της ισονομίας και ισοπολιτείας, οι οποίες είναι ταυτόσημες της δημοκρατίας. Πιο συγκεκριμένα, παράλληλα με την εκλογική διαδικασία και τους άλλους δημοκρατικούς θεσμούς, καθώς και με τη δημόσια σφαίρα που εμπεριέχει κοινά αγαθά, όπως η υγεία και η παιδεία, ανιχνεύονται φαινόμενα όπως η διαπλοκή, η

συνεργασία πολιτικών και επιχειρηματικών ελίτ, η πολιτική ως διαφήμιση της εικόνας των πολιτικών προσώπων και όχι ως πρόγραμμα συγκεκριμένων πολιτικών προτάσεων. Στο πλαίσιο αυτό, όλο και περισσότερα στοιχεία της οικονομικής ζωής κερδίζουν έδαφος έναντι της άσκησης πολιτικής και της διεκδίκησης ζωτικών δικαιωμάτων. Οι ελίτ κυριαρχούν και οι μάζες περιορίζονται στην άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. Τα στοιχεία αυτά ομαδοποιεί ο Crouch κάτω από μία ερμηνευτική «ομπρέλα», αυτήν της δημοκρατικής παραβολής.

Σύμφωνα με τον Crouch, η μεταδημοκρατία δεν είναι μια μη δημοκρατική κατάσταση, καθώς διατηρεί στοιχεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας και των καθολικών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ωστόσο, αυτά διαμορφώνονται σε συνθήκες που, ενώ δεν αναιρούν τη φιλελεύθερη δημοκρατία, μειώνουν τη σημασία της. Όπως στην παραβολή, δύο σημεία ισαπέχουν, αν και είναι εκ διαμέτρου αντίθετα, έτσι και η μεταδημοκρατία, ενώ διατηρεί στοιχεία της δημοκρατίας, είναι μονάχα ο καθρέφτης της. Στην περίπτωση, όμως, αυτή, και σε αντίθεση με τη γεωμετρία της παραβολής, το είδωλο είναι παραμορφωμένο.

Επομένως, το πρόβλημα που παρουσιάζεται εδώ μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Αξίζει να ορίσουμε την κατάσταση των δυτικών κοινωνιών ως κάτι ξεχωριστό, ως μεταδημοκρατία; Μήπως απλά η μεταδημοκρατία είναι άλλο ένα σύμπτωμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας, που ανά περιόδους περιστέλλει πολιτικά δικαιώματα για να ευνοήσει ελίτ, χωρίς όμως να αλλάζουν οι βασικές δομές της;

Η απάντηση δεν είναι διόλου απλή και εύκολη. Τα κράτη των φιλελεύθερων δημοκρατιών, των καθολικών δικαιωμάτων, της ελευθερίας του ατόμου και της εναντίωσης στον ολοκληρωτισμό είχαν κατά περιόδους στενή και αμφιλεγόμενη συνεργασία με τις οικονομικές ελίτ, σύνδεση με φαινόμενα διαπλοκής, καθώς και

περιορισμού της επιρροής των μαζών στην πολιτική ζωή. Στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, για παράδειγμα, συνυπήρχε ένα φιλελεύθερο σύνταγμα με επίκεντρο τις πολιτικές ελευθερίες, και παράλληλα λάμβανε χώρα μια αδιαφανής συνεργασία της αστυνομίας, δηλαδή του πυρήνα του γερμανικού κράτους, με αντιδραστικές δυνάμεις. Μπορεί να ενταχθεί αυτό το παράδειγμα στο πλαίσιο του μεταδημοκρατικού τόξου και να οριστεί με τους όρους του;

Η απάντηση που δίνουμε είναι αρνητική. Σύμφωνα με τον Crouch, για να ορίσουμε τη μεταδημοκρατία χρειάζεται να αναλύσουμε τρία βασικά της στοιχεία, το περιεχόμενο των οποίων διαφέρει δομικά από εκείνο που διαμορφώθηκε υπό τις ιστορικές συνθήκες του εικοστού αιώνα. Τα στοιχεία αυτά είναι η παγκόσμια εταιρεία, ο ρόλος του πολιτικού κόμματος, καθώς και οι αλλαγές στις κοινωνικές τάξεις.

3.1. Τα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας

3.1.1. Κοινωνικές τάξεις στη Μεταδημοκρατία

Για τον Crouch, το κυρίαρχο πολιτικό δόγμα του νεοφιλελευθερισμού, σύμφωνα με το οποίο δεν υφίστανται πλέον κοινωνικές τάξεις, αποτελεί το ίδιο ένα σύμπτωμα της μεταδημοκρατίας⁶. Η σταδιακή συρρίκνωση της εργατικής χειρωνακτικής τάξης, από τη δεκαετία του '70 και μετά, σε συνδυασμό με την καλπάζουσα διόγκωση των θέσεων εργασίας στον τριτογενή τομέα παραγωγής, είχε σαν αποτέλεσμα τα μεσαία κοινωνικά στρώματα να αναδειχθούν ως το μεγαλύτερο κομμάτι των δυτικών κοινωνιών. Τα μεσαία στρώματα χαρακτηρίζονται από μια έλλειψη συνοχής, καθώς είναι απρόθυμα να συνεργαστούν με τις οργανώσεις της εργατικής τάξης, βρίσκονται εγγύτερα στο κεφάλαιο από πολιτική άποψη, αν και οι θέσεις τους είναι πιο σύνθετες, καθώς ανήκουν στους κύριους υποστηρικτές του κράτους που επωμίζεται τον ρόλο του αρωγού του πολίτη.⁷

3.1.2. Ρόλος του πολιτικού κόμματος

Το χαρακτηριστικό των πολιτικών κομμάτων στη μεταδημοκρατία είναι ότι οι παραδοσιακές τομές μεταξύ δεξιάς και αριστεράς εκλείπουν, με αποτέλεσμα τα κόμματα να έχουν πολύ συχνά κοινή πολιτική ατζέντα, και να διαφοροποιούνται μόνο με τη βοήθεια των πολιτικών διαφήμισης και προώθησης της εικόνας. Σε διάφορες ιστορικές περιόδους οι πολιτικές ατζέντες των κομμάτων συνέκλιναν και αυτό δεν είναι ένα καινούργιο στοιχείο. Ωστόσο, το καινούργιο στοιχείο είναι ότι οι

⁶Colin Crouch, *Μεταδημοκρατία*, Εκκρεμές, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Αθήνα 2006, σ. 117.

⁷Αυτ., σ. 123.

εταιρείες που συνωστίζονται γύρω από τις κομματικές ηγεσίες μπορούν να προσφέρουν χρήματα για τις εθνικές εκστρατείες⁸. Έτσι προχωράει η συλλογιστική στο τρίτο στοιχείο της μεταδημοκρατίας, δηλαδή την εταιρεία ως θεσμό.

3.1.3. Ο θεσμός της παγκόσμιας εταιρείας

Η συνεργασία πολιτικών, κομμάτων, εταιρειών φανερώνει μία ρωγμή στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Δεν υπάρχει πλέον το δίπτυχο λαός – πολιτική εξουσία, αλλά μία κορπορατίστικη λογική εταιρειών και κυβερνήσεων. Τα κέντρα λήψης αποφάσεων επιμερίζονται σε κυβερνητικές και οικονομικές ελίτ, και σε συνδυασμό με την έλλειψη συνοχής των κοινωνικών τάξεων, οι επιχειρήσεις προωθούν τα συμφέροντά τους, ενώ τα πολιτικά κόμματα νομιμοποιούν αυτό το πλαίσιο συνεργασίας και εξισώνουν την πολιτική με την οικονομία.

⁸Colin Crouch, *Μεταδημοκρατία...*, ό.π., σ. 142.

4.Ευκαιρίες και Περιορισμοί

4.1. Περιορισμοί στην ανάδειξη του πολιτικού στη Μεταδημοκρατία

Η μεταδημοκρατία ως παιχνίδι μεταξύ κρατικών μηχανισμών και συνδυασμών κοινωνικών ενεργειών και συμφερόντων περιορίζει, σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο Jacques Ranciere⁹, σε μεγάλο βαθμό την ανάδειξη του πολιτικού, την πολιτική ως συγκρουσιακή λογική. Για να κατανοηθεί ο περιορισμός, είναι απαραίτητο να διασαφηνιστεί η έννοια της σύγκρουσης.

Σημαντική στην ανάλυση των συγκρούσεων στις μεταδημοκρατικές, και όχι μόνο, κοινωνίες, μπορεί να θεωρηθεί η συμβολή του έργου των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe για την ηγεμονία, τη δημοκρατική πολιτική, και το λαϊκισμό, η οποία μας βοηθάει να κατανοήσουμε την έννοια της σύγκρουσης. Σύμφωνα με τον Laclau¹⁰, όταν διαφορετικοί κοινωνικοί δρώντες προβάλλουν στη θεσμική εξουσία αιτήματα που δεν ικανοποιούνται, τότε αυτά συσσωρεύονται και συγκροτούν αλυσίδες ισοδυναμίας στη βάση της μη ικανοποίησης τους. Οι αλυσίδες αυτές αντιπαραβάλλονται σε σχέση με ένα εσωτερικό σύνορο στο λόγο, το οποίο προϋποθέτει τη ρηματική κατασκευή ενός αντιπάλου. Έτσι δημιουργείται η διαχωριστική γραμμή που χωρίζει το κοινωνικό σε δύο στρατόπεδα, την εξουσία και τους «μη προνομιούχους» («the underdog»)¹¹. Αυτή η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε έχοντες και μη έχοντες την εξουσία είναι που γεννά τη σύγκρουση. Με τη «γέννηση» του συγκρουσιακού στοιχείου αναδεικνύεται «το πολιτικό» στην κοινωνική ζωή. Εξαιτίας αυτής της σύγκρουσης, διαμορφώνεται η πολιτική ως η

⁹Jacques Ranciere, *Disagreement: Politics and Philosophy*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις 1991, σ.102.

¹⁰Ernesto Laclau, «Λαϊκισμός: Τι σημασία έχει το όνομα», μτφ. Γιώργος Κατσαμπέκης, Γρηγόρης Ανανάδης, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 110, Ιουλ.-Σεπ. 2010, σ.73.

¹¹Αυτ.

διαδικασία εκείνη που θα δώσει μορφή στο πολιτικό, στο είδος της σύγκρουσης και στα αιτήματα του στρατοπέδου της εξουσίας και εκείνου των μη προνομιούχων.

Το συγκρουσιακό στοιχείο περιορίζεται στη μεταδημοκρατία και η συγκεκριμένη κατάσταση προκύπτει μέσω δύο διαδικασιών που συμβαίνουν παράλληλα: σε οικονομικό επίπεδο, τη συνεργασία των συγκροτητικών στοιχείων του τριπτύχου κράτος-αγορά-εταιρεία, και σε πολιτικό επίπεδο τη μη νομιμοποίηση της σύγκρουσης, όπου και όταν αυτή προκύπτει.

4.1.1 Αγορά-Κράτος-Εταιρεία

Στο πλαίσιο της κλασικής φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας, ο Adam Smith υποστηρίζει την ελευθερία των αγορών, δηλαδή την ανάγκη πραγματοποίησης ελεύθερων εμπορικών συναλλαγών. Η γνωστή ρήση για το «αόρατο χέρι» που αυτορρυθμίζει την αγορά, χωρίς κρατική παρέμβαση, παραμένει συμβολική στην κλασική οικονομική θεωρία. Σε αυτή την αγοραία αντίληψη της οικονομίας, το κράτος συνεχίζει να υπάρχει προκειμένου να προσφέρει υπηρεσίες παιδείας, ασφάλειας και άμυνας. Στη νεοφιλελεύθερη οικονομία, ωστόσο, ο Milton Friedman στήριζε την ολική απουσία παροχής κρατικών υπηρεσιών, ακόμα και στους τομείς της παιδείας και της εθνικής άμυνας. Εκ πρώτης όψεως, στη μεταδημοκρατία έχουν κυριαρχήσει οι επιχειρήσεις που σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον μπορούν να μεταφέρουν από χώρα σε χώρα τις δραστηριότητές τους, δηλαδή κυριαρχεί η εταιρεία– γίγαντας, η πολυεθνική, σύμφωνα με τον Crouch¹². Φαινομενικά υπάρχει απόλυτη κυριαρχία της αγοράς, αλλά στη μεταδημοκρατία το κράτος παραμένει

¹²Colin Crouch, *Ο περίεργος μη θάνατος του νεοφιλελευθερισμού*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2014, σ. 186.

ισχυρό και αυτό, ως κέντρο εξουσίας. Οι πολυεθνικές δεν ασκούν απλά συντονισμένες πιέσεις στην πολιτική εξουσία, αλλά προχωρούν σε συνεργασία με ισχυρές πολιτικές ελίτ που γνωρίζουν σε βάθος τις γραφειοκρατικές διαδικασίες, έτσι ώστε να προωθούνται συγκεκριμένες πολιτικές ατζέντες και οικονομικά συμφέροντα. Ο διαχωρισμός αξιωματούχων της κυβέρνησης και επιχειρηματικών συμφερόντων είναι δυσδιάκριτος, με αποτέλεσμα ο λαός στις δημοκρατικές δυτικές κοινωνίες να συμμετέχει στην εκλογή κυβερνήσεων, να ψηφίζει κόμματα με πολιτικά προγράμματα, τα οποία δεν επικυρώνονται από τον ίδιο, αλλά από τη συνεργασία της νομιμοποιημένης κυβέρνησης και της, μη νομιμοποιημένης να παίρνει πολιτικές αποφάσεις, πολυεθνικής εταιρείας. Θα ήταν επόμενο, και φυσική εξέλιξη των πραγμάτων, μία τέτοια κατάσταση εταιρικής και κρατικής διαπλοκής να δημιουργήσει πρόσφορο έδαφος για την έκφραση του συγκρουσιακού στοιχείου, αφού ο λαϊκός παράγοντας επηρεάζει εικονικά, και όχι ουσιαστικά, την πολιτική κατάσταση στη χώρα του.

Παρόλα αυτά, ο συγκεκριμένος δυϊσμός της πολιτικής εξουσίας, αντί να εντείνει τη σύγκρουση, την αποπροσανατολίζει ή την κατευνάζει. Βάσει της ανάλυσης του Laclau για το διαχωρισμό εξουσίας και μη προνομιούχων, μπορούμε να πούμε πως αν υποθέσει κανείς ότι οι κρατικές ελίτ και τα εταιρικά συμφέροντα είναι η εξουσία, τότε οι μη προνομιούχοι είναι το δημοκρατικό σώμα που, ενώ έχει φαινομενικά πρόσβαση στην εξουσία μέσω της αντιπροσώπευσης, ουσιαστικά δεν την κατέχει. Τα κέντρα λήψης αποφάσεων είναι δύο: οι πολιτικές και κομματικές ελίτ, και μία σκιώδης εξουσία, αυτή των εταιρικών συμφερόντων.

Επομένως, τα προβλήματα για την ανάδειξη του πολιτικού που προκύπτουν είναι δύο:

Πρώτον, οι αλυσίδες ισοδυναμίας που θα εκφράσουν τα αιτήματα των μη προνομιούχων είναι δύσκολο να δημιουργηθούν, μιας και οι κοινωνικές τάξεις στη μεταδημοκρατία δεν έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, γεγονός που καθιστά δύσκολη τη σταθεροποίηση μιας αλυσίδας ισοδυναμίας. Από την άλλη πλευρά, το στρατόπεδο της εξουσίας έχει συγκεκριμένα συμφέροντα και γνωρίσματα.

Δεύτερον, το κράτος και η πολιτική συμμαχία που το εκφράζει, τα εταιρικά συμφέροντα, καθώς και τα υπερεθνικά κέντρα λήψης αποφάσεων, όπως το NATO ή η Ευρωπαϊκή Ένωση, καθιστούν δυσχερή τη δημιουργία εσωτερικού συνόρου, γύρω από το οποίο θα διαταχθούν οι διαχωριστικές γραμμές των συγκρουσιακών πόλων. Δεν υπάρχουν δηλαδή δύο συγκρουσιακά στρατόπεδα, αλλά δύο και ταυτόχρονα τρία ή και πολλαπλά μέτωπα. Αν δανειστούμε ένα παράδειγμα από την φυσική, όταν το άθροισμα των συνισταμένων δυνάμεων είναι μηδέν, το σώμα δεν κινείται. Παρομοίως, όταν τα κέντρα εξουσίας είναι πολλαπλά, είναι δύσκολη η κατασκευή ενός συγκεκριμένου εσωτερικού συνόρου, στο οποίο θα διαταχθούν οι αλυσίδες ισοδυναμίας, και θα αναδειχθεί το συγκρουσιακό στοιχείο.

4.1.2.Μηχανισμοί μη νομιμοποίησης της σύγκρουσης

Ακόμα και όταν η σύγκρουση αναδύεται, υπάρχουν στη μεταδημοκρατία εκείνοι οι περιορισμοί που θα απονομιμοποιήσουν το πολιτικό, αμέσως μόλις αυτό αναδύεται. Πιο συγκεκριμένα, σε περιπτώσεις που ξεσπά σύγκρουση ανάμεσα σε κοινωνικούς δρώντες, η οποία έχει στο επίκεντρο την αμφισβήτηση των υφιστάμενων δομών εξουσίας, τότε, μέσω της κρατικής καταστολής, αλλά και των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, παρουσιάζεται ως μη νόμιμη. Η κρατική καταστολή την περιορίζει με πρακτικούς τρόπους, ενώ τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης στο επίπεδο του λόγου. Αυτή η συνθήκη συνιστά παραδοξότητα, διότι, ενώ το Σύνταγμα στις δημοκρατικές δυτικές κοινωνίες αναγνωρίζει την ελευθερία στην έκφραση, καθώς και τη διεκδίκηση διαφορετικών απόψεων, μπορεί εύκολα να τις θέσει εκτός πλαισίου νομιμότητας, όταν αυτές παραγίνουν συγκρουσιακές, χωρίς απαραίτητα να τις ποινικοποιήσει.

Εδώ αναδεικνύεται ως πολύ σημαντικός ο ρόλος των ΜΜΕ στο τρίπτυχο αγορά-κράτος-εταιρεία. Τα ΜΜΕ σε αυτή τη λογική υποδαυλίζουν τη συνεργασία, αφού αποτελούν και τα ίδια εταιρείες με εταιρικά συμφέροντα. Πολύ πιθανό είναι επίσης να αποτελούν παρακλάδι δραστηριοτήτων κάποιας πολυεθνικής εταιρείας. Επομένως, τα συμφέροντα είναι λίγο πολύ κοινά. Αποτελούν δηλαδή έναν επικουρικό μηχανισμό, που παίζει έναν ρόλο αντίστοιχο με εκείνον του κράτους. Παράδειγμα αποτελεί η λεγόμενη «μάχη του Seattle», που έλαβε χώρα το 1999. Ένα μεγάλο πλήθος ακτιβιστικών οργανώσεων, πολιτικών, οικολογικών, ή οργανώσεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα, διαδήλωσε ενάντια στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου, που συνιστά μια σύμπλευση κρατών και πολυεθνικών. Ο ΠΟΕ είχε ως στόχο την δημιουργία κανόνων και διακρατικών συμφωνιών προς όφελος του διεθνούς

εμπορίου. Οι οργανώσεις διαδήλωναν ενάντια στην αμέλεια ενός τέτοιου πλάνου απέναντι σε περιβαλλοντικά θέματα, καθώς και σε οικονομικά θέματα των χωρών του αναπτυσσόμενου κόσμου. Το αποτέλεσμα ήταν, ενώ η διαδήλωση ήταν νομότυπη, έλαβε χώρα μία άγρια προσπάθεια καταστολής της από αστυνομικές δυνάμεις. Η σύγκρουση των δύο αντίπαλων στρατοπέδων είχε καθοριστεί, το πολιτικό στοιχείο είχε πρωταγωνιστικό ρόλο, εντούτοις αυτή περιορίστηκε μέσω της καταστολής.

4.2 Ευκαιρίες ανάδειξης του πολιτικού ενάντια στους περιορισμούς και οι βοηθητικοί μηχανισμοί

Στη συνέχεια της ανάλυσης των περιορισμών για την ανάδειξη του συγκρουσιακού στοιχείου στη μεταδημοκρατία, απαραίτητη είναι και η διερεύνηση της ανάδυσης τυχόν ευκαιριών. Ένα κλειστό σύστημα συμφερόντων, όπως η μεταδημοκρατία, είναι πιθανό να παρουσιάζει κάποια τρωτά σημεία, κάποια παράδοξα. Σύμφωνα με τον Ranciere στη μεταδημοκρατία υπάρχει :

«το παράδοξο ότι, στο όνομα της δημοκρατίας, αποδίδεται έμφαση στη συναινετική πρακτική της εξάλειψης της δημοκρατικής δράσης. Μεταδημοκρατία είναι η κυβερνητική πρακτική και η εννοιολογική νομιμοποίηση μιας δημοκρατίας μετά το δήμο, μιας δημοκρατίας που έχει εξαλείψει την εμφάνιση, την παραγνώριση και τη διαφωνία του λαού και ανάγεται έτσι αποκλειστικά στο αμοιβαίο παιχνίδι κρατικών μηχανισμών και συνδυασμών κοινωνικών ενεργειών και συμφερόντων.»¹³

¹³Jacques Ranciere, *Disagreement...*, ό.π., σ. 102.

Το τρωτό σημείο της μεταδημοκρατίας είναι ότι η έννοια του δήμου, αν και έχει χάσει την παλιά της αίγλη, παραμένει συστατικό στοιχείο της επιρροής στην άσκηση πολιτικής.

Τα μη διακριτά χαρακτηριστικά των κοινωνικών τάξεων, η συρρίκνωση της χειρωνακτικής βιομηχανικής τάξης, καθώς και η μη σαφής καταγραφή των γνωρισμάτων και του πολιτικού προσανατολισμού της μεσαίας τάξης, ως χαρακτηριστικά του δήμου, αποτελούν στη μεταδημοκρατία την ίδια στιγμή περιορισμό και ευκαιρία. Από μία οπτική γωνία, καθιστούν πιο δύσκολη τη δημιουργία αλυσίδων ισοδυναμίας, καθώς τα αιτήματα είναι δύσκολο να διατυπώνονται υπό το πρίσμα μιας κοινής έλλειψης. Από μία διαφορετική οπτική γωνία, όμως, τα ποικίλα γνωρίσματα (ταξικής, θρησκευτικής, φυλετικής, πολιτιστικής προέλευσης) των κοινωνικών δρώντων δημιουργούν πολλούς πιθανούς συνδυασμούς αυτών, και κατ' επέκταση τη δημιουργία ποικιλόμορφων συλλογικών ταυτοτήτων. Το αμοιβαίο παιχνίδι των κρατικών μηχανισμών και συμφερόντων μπορεί να είναι πιο συνεκτικό όσο αφορά στη στρατηγική του, ενώ από την άλλη, δεν γνωρίζει ποτέ τον αντίπαλο του, δηλαδή το πώς θα ανασυνταχθεί και τι χαρακτηριστικά θα έχει η συλλογική ταυτότητα που θα δημιουργηθεί. Για παράδειγμα, το πολιτικό πρόταγμα των μη προνομιούχων θα είναι αντιπαγκοσμιοποιητικό, εθνικό, οικολογικό ή συνδυαστικό; Το διακριτό χαρακτηριστικό πάνω στο οποίο δομείται η σύγκρουση, το ανταγωνιστικό στοιχείο, μπορεί να μεταβάλλεται κάθε φορά διατηρώντας ζωντανή την έννοια του δήμου σε μια δημοκρατία που τον περιθωριοποιεί.

4.2.1 Η διάδοση της πληροφορίας

Παράλληλα με τους μηχανισμούς περιορισμού του πολιτικού, **που την αποτελεί** όπως αναφέρθηκε παραπάνω μία μερίδα των ΜΜΕ, υπάρχει και η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος. Η διάδοση της πληροφορίας στη μεταδημοκρατία περιλαμβάνει και ένα τμήμα που ξεφεύγει του παραδοσιακού Τύπου ή της τηλεόρασης. Η πληροφορία διαχέεται μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, της προηγμένης τεχνολογίας, του ηλεκτρονικού τύπου, χωρίς να υπάρχει κάποιος έλεγχος εταιρικών συμφερόντων. Προφανώς δεν ισχύει πάντοτε και σε κάθε περίπτωση αυτή η παραδοχή, εντούτοις υπάρχει η δυνατότητα τα γνωρίσματα των κοινωνικών δρώντων μέσω της συμμετοχής στη διάδοση της πληροφορίας να διαταχθούν και να πάρει μορφή το στοιχείο της σύγκρουσης, «το πολιτικό». Ένας χώρος ανταλλαγής απόψεων, ενημέρωσης και συμμετοχής στην πληροφορία, μέσω των εναλλακτικών ΜΜΕ, δημιουργεί ένα καινούργιο δημοκρατικό πλαίσιο. Παραδείγματα, όπως το «Occupy Wall Street» στις ΗΠΑ, και τα κινήματα των πλατειών σε διάφορες Ευρωπαϊκές χώρες, μετά την οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008, αξιοποίησαν σε μεγάλο βαθμό τις εναλλακτικές πηγές πληροφόρησης και μετείχαν ενεργά στην τροφοδότηση του πολιτικού. Η διάδοση της πληροφορίας συνέβαλε στην ανάδειξη του πολιτικού.

5. Κοινωνικά Κινήματα

Η συζήτηση για τις ευκαιρίες και τους περιορισμούς ανάδειξης του πολιτικού είναι αναγκαία για να κατανοηθούν τα όρια και οι ιδιαίτερες συνθήκες που παρουσιάζει η μεταδημοκρατική κατάσταση, όχι όμως και ικανή για να δώσει μια ολόπλευρη ερμηνεία. Γι' αυτό το λόγο κρίνεται ως επιτακτική η συμπερίληψη στην οποιαδήποτε

ανάλυση για τη μεταδημοκρατική κατάσταση, της σχέσης των κοινωνικών κινημάτων με το πολιτικό. Προκύπτει λοιπόν το εξής ερώτημα: τα κοινωνικά κινήματα μπορούν να αποτελέσουν φορέα ευκαιριών ανάδειξης του πολιτικού και επομένως να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά προς τη μεταδημοκρατική κατάσταση; Για να απαντηθεί το συγκεκριμένο ερώτημα είναι απαραίτητος ο ορισμός των κοινωνικών κινημάτων και η ανάλυση των δομικών στοιχείων τους.

Πράγματι, η επιλογή των κοινωνικών κινημάτων ως παράγοντα για την ανάδειξη του πολιτικού-συγκρουσιακού στοιχείου στη μεταδημοκρατία μόνο αυθαίρετη δεν μπορεί να είναι. Η σημαντική αυτή σύνδεση προκύπτει από το τι ορίζεται ως κοινωνικό κίνημα, δηλαδή τι ορίζεται ως φορέας συγκεκριμένων διεκδικήσεων. Ωστόσο, οι ορισμοί ποικίλλουν. Εξάλλου, η εμφάνιση των κοινωνικών κινημάτων σχετίζεται άμεσα με το πολιτιστικό και πολιτικό πλαίσιο της στιγμής που εμφανίζονται, γεγονός που καθιστά αρκετά δύσκολη τη διατύπωση ενός ορισμού— ομπρέλα που θα περιλαμβάνει το σύνολό τους. Σύμφωνα με τον Erik Neveu, πολιτικό επιστήμονα που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων, οι διάφορες μορφές συλλογικής δράσης για έναν κοινό σκοπό μπορούν να αποδοθούν με τον όρο κοινωνικά κινήματα¹⁴. Το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης, το φεμινιστικό, καθώς και τα οικολογικά κινήματα, αποτελούν παραδείγματα κινημάτων που επιχειρούν μέσω της συλλογικής δράσης των μετεχόντων σε αυτά να διεκδικήσουν αιτήματα, όπως με τα δικαιώματα των χωρών του τρίτου κόσμου, των ίσων ευκαιριών ανδρών και γυναικών, της προστασίας του πλανήτη αντίστοιχα. Αν προχωρήσει κανείς ένα βήμα παραπέρα, αντιλαμβάνεται ότι αυτές οι συλλογικές διεκδικήσεις κινητοποιούν μια ομάδα ανθρώπων απέναντι σε έναν αντίπαλο που μπορεί να είναι οι αρχές μιας

¹⁴Erik Neveu, *Η κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων και ιστορίες κινημάτων από το Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, μτφρ.-εισαγ.-επιμ. Μάρλεν Λογοθέτη, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ. 56.

χώρας, ο κρατικός μηχανισμός ή ένας υπερεθνικός συνασπισμός εξουσίας. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η πολιτική διάσταση των κοινωνικών κινημάτων ή αλλιώς, όπως επισημαίνει ο Touraine, η διάσταση που αναφέρεται στα κοινωνικά κινήματα ως μιας εξ ορισμού σημαντικής συνιστώσας της πολιτικής συμμετοχής¹⁵. Κατά τον Neveu, τα κοινωνικά κινήματα ενέχουν πολιτικό χαρακτήρα όταν στρέφονται ενάντια στις αρχές¹⁶. Σε αυτό αξίζει να προστεθεί και η δυνατότητα αυτής της πολιτικής διάστασης να ενισχύεται ή να αποδυναμώνεται κατά περίπτωση. Τα κοινωνικά κινήματα παρουσιάζουν διακυμάνσεις ως προς τη σχέση τους με το πολιτικό, καθώς κατά την πορεία της δράσης τους έχουν την τάση να πολιτικοποιούνται όσο πλησιάζουν στην επίτευξη του στόχου και να αποπολιτικοποιούνται όσο απομακρύνονται από την αρχική τους επιδίωξη. Επομένως, ένα κοινωνικό κίνημα δεν είναι εξ ορισμού πολιτικό, ούτε βρίσκεται στην ίδια φάση πολιτικοποίησης των αιτημάτων του καθ' όλη την πορεία της εξέλιξής του.

¹⁵Erik Neveu, *Η κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων...*, ό.π., σ. 57.

¹⁶Αυτ., σ. 59.

5.1. Νέα Κοινωνικά Κινήματα

Τα κοινωνικά κινήματα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σχετίζονται τόσο με το πολιτιστικό όσο και με το πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου εμφανίζονται. Σύμφωνα με τον Charles Tilly, οι μορφές, το προσωπικό και οι διεκδικήσεις των κοινωνικών κινήματων εξελίσσονται ιστορικά¹⁷. Επομένως, άλλες ήταν οι διεκδικήσεις και η συμμετοχή των μελών του εργατικού κινήματος στις αρχές του αιώνα και άλλος ο τρόπος διάρθρωσης αιτημάτων και διεκδικήσεων υπό τις ιδιαιτερότητες της μεταδημοκρατικής κατάστασης. Για παράδειγμα, η θέση που είχε το εργατικό κίνημα στη βιομηχανική κοινωνία διαφέρει από τη θέση που έχει στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Επομένως, στην μεταδημοκρατική κατάσταση η φύση των κοινωνικών αιτημάτων διαφέρει από εκείνη που είχε κατά τις προηγούμενες ιστορικές περιόδους και τα κοινωνικά κινήματα προσαρμόζουν αμφίδρομα τις διεκδικήσεις και τον τρόπο οργάνωσής τους στη νέα κατάσταση.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο για τα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας αναφέρθηκε ως κρίσιμο χαρακτηριστικό της η υποχώρηση της συνοχής των κοινωνικών τάξεων, τουλάχιστον στον βαθμό που ίσχυε στη βιομηχανική κοινωνία. Πλέον η εργατική τάξη έχει συρρικνωθεί, ενώ η μεσαία τάξη δεν έχει αντίστοιχα γνωρίσματα συνοχής και βρίσκεται εγγύτερα στο κεφάλαιο. Αυτή η κατάσταση οδηγεί στη δημιουργία νέων συλλογικών ταυτοτήτων, με υποχώρηση, αν και όχι εξάλειψη, του κλασικού συγκρουσιακού δίπτυχου της μαρξιστικής θεωρίας εργασία – κεφάλαιο.

¹⁷Charles Tilly, *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, επιμ. Χρήστος Μήτσης, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ. 345.

Προκύπτει, λοιπόν, σύμφωνα με διαφόρους μελετητές, ένας θεωρητικός διαχωρισμός ανάμεσα σε «παλαιά» και «νέα» κοινωνικά κινήματα. Οι πρώτες διαφοροποιήσεις των νέων κοινωνικών κινήμάτων αρχίζουν να διαφαίνονται προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960, πολύ πριν ξεκινήσει η συζήτηση για τη μεταδημοκρατία και τις ιδιαιτερότητές της. Ο Erik Neveu διακρίνει τέσσερις βασικές διαφορές ανάμεσα στα παλαιά και τα νέα κινήματα, στη βάση των κάτωθι κριτηρίων¹⁸:

α) Μορφές οργάνωσης και ρεπερτόριο δράσης. Τα νέα κοινωνικά κινήματα ασχολούνται με μία συγκεκριμένη διεκδίκηση (single issue orientated) με μεγάλη ευρηματικότητα σε ό,τι αφορά ελάχιστα θεσμοθετημένες μορφές διαμαρτυρίας (π.χ. καθιστικές διαμαρτυρίες, καταλήψεις χώρων, απεργίες πείνας).

α) Αξίες και διεκδικήσεις. Τα κλασικά κοινωνικά κινήματα έδιναν έμφαση στην αναδιανομή του πλούτου, ενώ τα νέα στον κοινωνικό έλεγχο και στην αυτονομία.

γ) Ταυτότητα μελών. Οι νέες κινητοποιήσεις δεν αυτοπροσδιορίζονται ως έκφραση των τάξεων ή κοινωνικό-επαγγελματικών κατηγοριών. Χαρακτηριστική είναι η εμφάνιση μεσαίων μισθωτών τάξεων στα νέα κοινωνικά κινήματα.

δ) Σχέση με το πολιτικό. Στα νέα κοινωνικά κινήματα δεν έχει τόση σημασία η κατάκτηση της κρατικής εξουσίας, όσο η δημιουργία χώρων αυτονομίας απέναντι στην κρατική εξουσία.

¹⁸ Erik Neveu, *Η κοινωνιολογία των κοινωνικών κινήματων ...*, ό.π., σ. 57.

5.2. Νέα Κοινωνικά Κινήματα και Μεταδημοκρατία

Εφόσον έγινε ο διαχωρισμός παλαιών και νέων κοινωνικών κινημάτων, μπορούμε στη συνέχεια να προχωρήσουμε στην αποτελεσματικότερη διερεύνηση της ενδεχόμενης επιρροής των νέων κοινωνικών κινημάτων στα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας. Η διάρθρωση των κοινωνικών τάξεων, ο ρόλος των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων, καθώς και η ολοένα αυξανόμενη ενδυνάμωση του θεσμού της παγκόσμιας εταιρείας, εκτός από δομικά στοιχεία, παραμένουν και ισχυροί παράγοντες απομείωσης της έντασης του πολιτικού και σταδιακής υποβάθμισης του συγκρουσιακού στοιχείου. Σε αυτή την συγκυρία τα νέα κοινωνικά κινήματα μπορούν να γίνουν φορείς του πολιτικού μέσα από την ποικιλότητα των αιτημάτων, αλλά και την ευελιξία υιοθέτησης διαφορετικών μορφών κινητοποίησης.

5.2.1. Κοινωνικά Κινήματα και κοινωνικές τάξεις στη Μεταδημοκρατία

Οι ταυτότητες των κοινωνικών σχέσεων από τα τέλη της δεκαετίας του '70 και μετά δεν ορίζονται μόνο υπό το πρίσμα της ταξικής σχέσης. Διεκδικήσεις του εργατικού κινήματος που ικανοποιήθηκαν μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο άνοιξαν το δρόμο για ικανοποίηση άλλου είδους αναγκών. Σύμφωνα με τον Inglehart, άνοιξε ο δρόμος για την ικανοποίηση περισσότερο μεταϋλιστικών αναγκών. Στη μεταδημοκρατία οι διαιρετικές τομές των κοινωνικών τάξεων δεν υφίστανται όπως στις βιομηχανικές κοινωνίες. Η μεσαία τάξη παρουσιάζει έναν κατακερματισμό στη δημιουργία συλλογικών ταυτοτήτων, μια αδυναμία συνοχής, καθώς και μια δυσκολία

στη δημιουργία διεκδικήσεων για την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας, όπως για παράδειγμα ανέπτυξε το εργατικό κίνημα κατά το διάστημα 1930–1960.

Σε αυτό το περιβάλλον αναδιάρθρωσης των κοινωνικών τάξεων δεν σημαίνει ότι οι κοινωνικές διεκδικήσεις και τα συλλογικά αιτήματα εκλείπουν από το προσκήνιο. Το ότι η μεσαία τάξη αποκτά πρωταγωνιστικό ρόλο λόγω του σύγχρονου τρόπου διάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων σημαίνει ότι μπορούν να αναδειχθούν νέες ανάγκες και νέοι τρόποι διεκδίκησης. Τα νέα κοινωνικά κινήματα παρουσιάζουν μία σχετική ευελιξία ως προς αυτό. Η θεωρία των νέων κοινωνικών κινημάτων συνολικά τονίζει την πολιτισμική φύση τους και την προσπάθεια τους να ελέγξουν την κατασκευή νοήματος και τη συγκρότηση καινούργιων συλλογικών ταυτοτήτων μέσα από την ανάδειξη μεταϋλικών αξιών που αναδύονται στη μεταβιομηχανική ή μετανεωτερική κοινωνία¹⁹. Οι κινητοποιήσεις και οι δράσεις εκκινούν όχι τόσο από τους δεδομένους κοινωνικούς ρόλους, αλλά από επιλογές και ιδιότητες οι οποίες αποκτούν αξία ως πολιτισμικές διεκδικήσεις ήσσονος χαρακτήρα για τους αντίστοιχους δρώντες²⁰, και αυτό γιατί τα υλικά συστήματα (οικονομία, οργάνωση, παραγωγή, διοίκηση) στηρίζονται ολοένα σε μεταϋλικές πραγματικότητες (πληροφορία, γνώση, αξία, νόημα, κώδικας). Για παράδειγμα, οι κινητοποιήσεις στη Βρετανία με αίτημα τη μη αύξηση των διδάκτρων στα πανεπιστήμια, τα κινήματα των πλατειών σε χώρες της Νότιας Ευρώπης αλλά και οι διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος σε Αμερική και Ευρώπη είναι μορφές κινημάτων που συγκροτούνται στη βάση διαφορετικών ταυτοτήτων των διεκδικούντων, χωρίς όμως να εκλείπει και η κλασική μαρξιστική διαχωριστική. Η αντίθεση δεν επικεντρώνεται τόσο στην κατοχή ή όχι μέσων παραγωγής, όσο στην κατοχή ή όχι της πληροφορίας,

¹⁹ Μιχάλης Ψημίτης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Διάδραση, Αθήνα 2011, σ. 164.

²⁰ Αυτ.

στην νομιμοποίηση κοινωνικών ομάδων ως ισότιμων συνομιλητών με φορείς της κεντρικής εξουσίας.

5.2.2. Τα κοινωνικά κινήματα ενάντια στο τρίπτυχο αγορά-εταιρία-κράτος

Η συνεργασία πολιτικών κομμάτων και εταιριών καθώς και η κατάρριψη αρκετές φορές των διαιρετικών τομών ανάμεσα στην πολιτική ατζέντα της δεξιάς και της αριστεράς δεν είναι κάτι καινούργιο στη μεταδημοκρατική κατάσταση. Αυτό που διαφοροποιεί τη μεταδημοκρατία είναι η ένταση αυτού του φαινομένου. Δεδομένου ότι τα κοινωνικά κινήματα συγκροτούνται προκειμένου να εκφράσουν δυσαρέσκεια προς την υπάρχουσα πολιτική σε ορισμένα ζητήματα²¹, τα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας, η απόσταση των μελών της κοινωνίας από τα κέντρα εξουσίας, ο ετερογενής προσδιορισμός στόχων των μελών του κινήματος, η οργανωτική αστάθεια των κινήματων και τέλος η παρακμή των πολιτικών κομμάτων δημιουργούν μια περίπλοκη κατάσταση για το έργο διεκδίκησης αιτημάτων από τα κοινωνικά κινήματα αλλά και για τη διάρκεια τους.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Herbert Kitschelt, ένα πολιτικό σύστημα ταξινομείται ανάλογα με το βαθμό στον οποίο είναι δεκτικό και ανοιχτό στα αιτήματα των κοινωνικών κινήματων (inputs) και στην ικανότητα του να διαμορφώνει δημόσιες πολιτικές (outputs)²². Στην μεταδημοκρατία γίνεται όλο και πιο δύσκολη η προσαρμογή σε αιτήματα των κοινωνικών κινήματων, αλλά και η ικανότητα διαμόρφωσης δημόσιων πολιτικών. Δεν ισχύει κάτι τέτοιο σε όλες τις σύγχρονες

²¹ Donatella de la Porta, Mario Diani, *Κοινωνικά Κινήματα: Μια εισαγωγή*, προλ. –επιμ. Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 394.

²² Herbert Kitschelt, «Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies», *British Journal of Political Science*, τομ. 16, τχ. 1, Ιανουάριος 1986, σ. 57-85.

δυτικές κοινωνίες και ούτε εμφανίζεται στον ίδιο βαθμό, εντούτοις αποτελεί μια ευδιάκριτη τάση. Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερα αποτελεσματική μπορεί να είναι η δυνατότητα των νέων κοινωνικών κινημάτων να επικεντρώνονται σε μία συγκεκριμένη διεκδίκηση (single issue orientated). Τα νέα κοινωνικά κινήματα έρχονται σε ρήξη με τον τρόπο λειτουργίας των κομματικών οργανώσεων, δηλώνουν ρητά τη δυσπιστία τους απέναντι σε φαινόμενα συγκεντρωτισμού, έχοντας μια πιο αποκεντρωμένη δομή, αφήνοντας μεγάλα περιθώρια αυτονομίας στις διάφορες συνιστώσες της βάσης²³.

Σε αυτή την κατεύθυνση της διεκδίκησης ο Colin Crouch επισημαίνει πως στη μεταδημοκρατία με το ισχυρό τρίπτυχο αγορά – εταιρία – κράτος να λειτουργεί σαν ένας και μοναδικός παίχτης, αντίπαλο δέος μπορεί σίγουρα να αποτελέσουν οι διεκδικήσεις της κοινωνίας των πολιτών. Ακριβώς επειδή ο θεσμός της παγκόσμιας εταιρείας κινείται σε πολυεθνικό επίπεδο πλέον, ένας μεγάλος αριθμός δράσεων της κοινωνίας των πολιτών διασχίζει τα εθνικά σύνορα, κάτι που δυσκολεύονται να κάνουν τα πολιτικά κόμματα²⁴. Οι ομάδες εκστρατειών αναγνωρίζουν κατ' επέκταση ορισμένα κοινά συμφέροντα τα οποία σπάνια θα ανακάλυπταν αν περιορίζονταν στην επίσημη πολιτική και στα εθνικά της όρια²⁵.

Συνοπτικά, μπορεί το πεδίο που δημιουργεί η μεταδημοκρατία να είναι δύσβατο για τις διεκδικήσεις των κοινωνικών κινημάτων, εντούτοις δε σημαίνει ότι έχουμε φτάσει στο τέλος της πολιτικής, δηλαδή σε εκείνο το οριακό σημείο όπου κάθε διεκδίκηση είναι ατελέσφορη, ούτε πως ο πυρήνας του τριπτύχου αγορά – εταιρία – κράτος είναι αδύνατο να διαρραγεί. Παραπάνω αναφέρθηκαν στοιχεία των κοινωνικών κινημάτων που τους προσδίδουν μια ευελιξία, τόσο στο να διαμορφώσουν τις διεκδικήσεις τους,

²³Erik Neveu, *Η κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων*, ό.π. 161.

²⁴Crouch, Colin, *Ο περίεργος μη θάνατος του νεοφιλελευθερισμού*..., ό.π. 250.

²⁵Αυτ.

όσο και στον τρόπο που θα διεκδικήσουν. Στη μεθοδολογική διάσταση, τα κοινωνικά κινήματα, είτε ως single issue orientated, είτε ως φορείς μεταϋλικών αιτημάτων, έχουν τη δυνατότητα να σταθούν ως αντιπαράδειγμα στα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας. Χρειάζεται, ωστόσο, να διερευνήσουμε και τη συνεισφορά τους ως προς την ιδεολογική διάσταση.

6. Κοινωνικά κινήματα ως φορέας δημοκρατίας

Σε ιδεολογικό επίπεδο, όπως αναλύσαμε και ανωτέρω, κατά τον Colin Crouch, η μεταδημοκρατία είναι σαν κατάσταση το παραμορφωμένο είδωλο της δημοκρατίας. Μπορεί η δύναμη του δήμου στη μεταδημοκρατία να εξασθενεί και, παρόλα αυτά, να διατηρεί μια σημαντική δύναμη στην επιρροή άσκησης πολικής.

Σε αυτό το πλαίσιο, συνυπάρχουν δημοκρατικά στοιχεία, όπως, για παράδειγμα, η εκλογική διαδικασία, με μια άτυπη «ολιγαρχία» των συμφερόντων. Το κράτος αποδύεται σταδιακά το ρόλο της ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων και της έκφρασης της βούλησης του δήμου και αποκτά το ρόλο του στενού συνεργάτη των εταιρείας. Υπό αυτό το πρίσμα, το πολιτικό περιορίζεται και αναδεικνύεται υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Το τρίπτυχο κράτος-εταιρία-αγορά προσπαθεί να περιορίσει την εμφάνιση της σύγκρουσης μέσω της κρατικής καταστολής και του ελέγχου της πληροφορίας(μιας μερίδας, τουλάχιστον, των μέσων μαζικής ενημέρωσης),ενώ προσπαθεί να εξαλείψει τη σύγκρουση όπου αυτή εμφανίζεται.

Παρόλα αυτά, το πολιτικό βρίσκει, παρά τους περιορισμούς, εκείνες τις ευκαιρίες, τους τρόπους και μηχανισμούς για να αναδειχθεί. Θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι όσο υπάρχει ένα ψήγμα της δημοκρατικής δομής, ακόμα και αν αυτό είναι οι εκλογές, πάντα θα δίνεται η ευκαιρία στη σύγκρουση να εμφανιστεί με τη δημιουργία αντίστοιχα αλυσίδων ισοδυναμίας για την ικανοποίηση των αιτημάτων. Είναι, όμως, το πολιτικό άρρηκτα συνδεδεμένο με τη δημοκρατική διαδικασία; Μπορούν τα κοινωνικά κινήματα να λειτουργήσουν ως φορείς εκδημοκρατισμού, δηλαδή να αποτελέσουν τους καταλύτες για διεύρυνση των δημοκρατικών δικαιωμάτων την στιγμή που αυτά χάνουν το κύρος τους και άρα να αποτελέσουν τροχοπέδη για τη μεταδημοκρατία.

6.1. Δημοκρατία ως μορφή διαβούλευσης: Το θεωρητικό σχήμα του Charles Tilly

Σύμφωνα με τον Charles Tilly, ο οποίος μελέτησε τις διάφορες μορφές συλλογικής δράσης, υπό το πρίσμα ιστορικών δομικών μετασχηματισμών, δημοκρατία είναι ένα πολιτικό καθεστώς στο οποίο οι σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και τους πολίτες διέπονται από ευρεία, ισότιμη, ασφαλή, δηλαδή προστατευμένη, και αμοιβαίως δεσμευόμενη διαβούλευση²⁶. Ο Tilly αντιμετωπίζει την δημοκρατία ως εκείνο το πολιτικό καθεστώς που εξυπηρετεί περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο το συμφέρον των πολλών²⁷.

Στο έργο του «Κοινωνικά Κινήματα: 1768–2004» αναγνωρίζει ως την πιο ενδεδειγμένη μορφή συλλογικής δράσης, διεκδίκησης αιτημάτων και έκφρασης δυσαρέσκειας, τα κοινωνικά κινήματα. Παράλληλα διερευνά πως αυτά αποκτούν αμφίδρομη σχέση με τη δημοκρατία, εξηγώντας ότι ο εκδημοκρατισμός των θεσμών ευνοεί τα κινήματα, ενώ και τα ίδια τα κινήματα προωθούν τον εκδημοκρατισμό. Εν ολίγοις, τα κοινωνικά κινήματα προωθούν τον εκδημοκρατισμό όταν με τα προγράμματά τους ή με τις παράπλευρες συνέπειες της δράσης τους διευρύνουν το φάσμα των συμμετεχόντων στη δημόσια πολιτική, εξισώνουν το ειδικό τους βάρος και εγείρουν εμπόδια στην άμεση αντανάκλαση των κατηγοριακών ανισοτήτων²⁸.

Χαρακτηριστικά αναφέρει τις εξής κατηγορίες εκστρατειών που κατά την άποψη του προωθούν τον εκδημοκρατισμό²⁹:

²⁶ Charles Tilly, *Δημοκρατία*, εισ. – επιμ. Παντελής Λέκκας, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 6.

²⁷ Αυτ.

²⁸ Charles Tilly, *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004...*, ό.π., σ. 325.

²⁹ Donatella Della Porta, Mario Diani, *Κοινωνικά Κινήματα...*, ό.π., σ. 325.

α) Συνασπισμοί που διαπερνούν τα «κατηγοριακά» όρια στο πλαίσιο της δημόσιας πολιτικής.

β) Δημιουργία ομάδων διαμεσολαβητών με δεξιότητες στη συγκρότηση συνασπισμών και την υπέρβαση κοινωνικών διαχωρισμών.

γ) Δημιουργία επαφών στο εσωτερικό αποκλεισμένων και μη κινητοποιημένων κατηγοριών πολιτών.

Σημαντικό στοιχείο στη σκέψη του είναι η ιδέα πως η δημοκρατία και τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν δύο παράγοντες που πορεύονται παράλληλα και αλληλεπιδρούν. Παράλληλα, προκρίνει την προώθηση δικτύων εμπιστοσύνης, αλλά και την εξάλειψη αυτόνομων κέντρων εξουσίας. Κατά τον Tilly, η δημιουργία αυτόνομων κέντρων εξουσίας απομακρύνει τους πολίτες από τη διαδικασία διαβούλευσης με τις αρχές, με την κεντρική εξουσία. Εδώ έγκειται η αντίθεση της θέσης του Tilly με την πολιτική του Τρίτου Δρόμου, κύριος θεωρητικός της οποίας είναι ο Antony Giddens.

6.2. Η πολιτική του Τρίτου Δρόμου

Στην περίπτωση της θεωρίας του Giddens, μολονότι δεν υφίσταται πλέον καμία εναλλακτική δυνατότητα πέραν του καπιταλισμού και η διαχωριστική γραμμή δεξιάς –αριστεράς έχει πάψει να υφίσταται³⁰, οι δυνατότητες εκδημοκρατισμού δεν εκλείπουν. Ερμηνεύοντας την θεωρία του θα μπορούσε κανείς να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι σε καθεστώς μεταδημοκρατίας, άλλωστε στη μεταδημοκρατία οι διαιρετικές τομές δεξιάς – αριστεράς εκλείπουν, γεννιέται μια νέα κοινωνική τάξη που απαιτεί ένα νέο είδος γενεσιουργού πολιτικής στον οποίο:

- α) Τα επιθυμητά αποτελέσματα δεν καθορίζονται από τα πάνω
- β) Δημιουργούνται καταστάσεις όπου μπορεί να οικοδομηθεί και να διατηρηθεί μια ενεργός εμπιστοσύνη
- γ) Παρέχεται αυτονομία σε όσους επηρεάζονται από ιδιαίτερα προγράμματα ή πολιτικές
- δ) Δημιουργούνται πόροι που αυξάνουν την αυτονομία και τον υλικό πλούτο
- ε) Η πολιτική ισχύς είναι αποκεντρωμένη³¹

Για τον Giddens η έννοια της διαλογικής δημοκρατίας, όπου οι απλοί άνθρωποι θα ασκούν κριτική στα ζητήματα που θέτουν οι ειδικοί και έχει βαρύνουσα σημασία. Στόχος είναι η προαγωγή της αξίας της αυτονομίας στο ευρύτερο φάσμα των κοινωνικών σχέσεων³², γεγονός που απαιτεί την εγκαθίδρυση δημοσίων σφαιρών μικρής κλίμακας, όπου οι συγκρούσεις συμφερόντων θα μπορούν να επιλυθούν μέσω

³⁰ Antony Giddens, *Ο Τρίτος Δρόμος*, μτφρ. Α. Τάκης, Κ. Γεωργοπούλου, Πόλις, Αθήνα 2002.

³¹ Antony Giddens, *Beyond Left And Right*, Polity, Κέιμπριτζ, 1994, σ. 93.

³² Chantal Mouffe, *Επί του πολιτικού...*, ό.π., σ.58.

του δημοσίου διαλόγου. Αυτή η προσέγγιση θα συμβάλλει, σύμφωνα με τον Giddens, και στην ανάπτυξη κοινωνικών κινημάτων και ομάδων αυτοβοήθειας, χωρίς βέβαια αυτά να στηρίζονται στη βάση πολιτικών διαχωριστικών γραμμών. Οι παλιές διαχωριστικές γραμμές της ταξικής αναφοράς δεν υφίστανται πλέον, επομένως το συγκρουσιακό στοιχείο δεν είναι ανάγκη να υπάρχει και πρέπει να εγκαταλειφθεί. Επομένως, εφόσον το συγκρουσιακό στοιχείο εκλείπει, απορρίπτεται η έννοια του πολιτικού, η θεωρία του Giddens είναι μια μεταπολιτική προσέγγιση, που παρόλα αυτά συνδιαλέγεται με τα όρια της δημοκρατίας και τις δυνατότητες διεύρυνσής τους.

6.3. Αγωνιστική δημοκρατία

Την αντίθεσή τους στη θεωρία του Τρίτου Δρόμου εκφράζουν θεωρητικοί της πολιτικής επιστήμης, όπως η Chantal Mouffe και ο Ernesto Laclau. Ενδεικτικά, για την Mouffe, σε όλους τους κρίσιμους τομείς όπου διακυβεύονται δομές εξουσίας, η μη συγκρουσιακή πολιτική προσέγγιση, κατά Giddens, δεν μπορεί να θέσει τα κατάλληλα ερωτήματα. Στην αγωνιστική δημοκρατία υπάρχει το συγκρουσιακό στοιχείο, η πραγματική αντιπαράθεση η οποία διαρθρώνεται στο δίπολο εμείς-αυτοί, στην κατασκευή αντιπάλων. Η θεμελιώδης θεώρηση είναι ότι η αγωνιστική δημοκρατία που προκρίνει η Mouffe επιδιώκει έναν βαθύ μετασχηματισμό των κατεστημένων σχέσεων εξουσίας και την εγκαθίδρυση μιας νέας ηγεμονίας³³.

Όμως, η Mouffe προχωράει ακόμα περισσότερο τη θέση της. Χωρίς να αντιτίθεται στους θεσμούς τυπικής δημοκρατίας, εντάσσει στην συλλογιστική της και την σημασία των κινημάτων. Προχωράει σε μία σύνδεση των κοινωνικών κινημάτων με τις ριζοσπαστικές αριστερές πολιτικές στρατηγικές. Πιο συγκεκριμένα, η Mouffe, αφήνοντας κατά μέρος τις αραβικές εξεγέρσεις, τις οποίες θεωρεί εντελώς διαφορετικές περιπτώσεις μελέτης (case studies), εστιάζει την προσοχή της στα κινήματα διαμαρτυρίας που εκδηλώνονται στις φιλελεύθερες δημοκρατικές κοινωνίες. Εξετάζει, εν προκειμένω, την εμφάνιση ενός νέου είδους ακτιβισμού (activism), που αναζωογονείται από το καθολικό αίτημα για τα κοινά (the common) και, συνεπώς, την εμφάνιση ενός νέου είδους κινήματος που ξεπερνά τις αρχικές αντιδράσεις για τα νεοφιλελεύθερα μέτρα λιτότητας,

³³ Chantal Mouffe, *Επί του πολιτικού...*, ό.π., σ.65.

αναδεικνύοντας μία δομική πολιτική ανεπάρκεια της δημοκρατίας (political malaise)³⁴.

Στις τρεις θεωρίες για την δημοκρατία που αναπτύχθηκαν παραπάνω, εντοπίζονται συγκλίσεις και αποκλίσεις σημαντικές για να κατανοήσει κανείς κατά πόσο τα κοινωνικά κινήματα μπορούν να παίξουν ένα ρόλο πρωταγωνιστικό προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού. Οι τρεις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, των Tilly, Giddens και Mouffe συγκλίνουν ως προς αυτό, δηλαδή στο ότι τα κινήματα μπορούν να πραγματοποιήσουν αυτό το ρόλο. Στον Tilly αναφέρονται συγκεκριμένες μορφές εκστρατειών που προωθούν τον εκδημοκρατισμό, ενώ ο Giddens διατυπώνει την πεποίθηση ότι μια διαλογική δημοκρατία θα ενισχύσει τη δημιουργία κινήματων και ομάδων βοήθειας που αμοιβαία θα βοηθήσουν στην εμβάθυνση των δημοκρατικών αξιών. Η Chantal Mouffe, τέλος, θεωρεί ότι τα σύγχρονα κινήματα διαμαρτυρίας στις δυτικές κοινωνίες οδηγούν σε μια αγωνιστική εκδοχή της δημοκρατίας.

Ο κρίσιμος προβληματισμός στη συγκεκριμένη περίπτωση, όμως, θα πρέπει να εστιαστεί στις διαφορές αυτών των θεωριών. Η αρχική προβληματική αφορούσε τα κοινωνικά κινήματα όχι μόνο ως φορείς εκδημοκρατισμού ικανούς να αποτελέσουν το αντιπαράδειγμα στο μεταδημοκρατικό καθεστώς.

Η θεωρία του Tilly προκρίνει περισσότερο την προσπάθεια διαβούλευσης σε κεντρικό επίπεδο, σε αντίθεση με την αυτονομία που προκρίνει ο Giddens, ενώ ταυτόχρονα απορρίπτει το συγκρουσιακό στοιχείο που παρουσιάζει στη θεωρία της

³⁴ Σπύρος Μακρής, «Chantal Mouffe, Η αγωνιστική προσέγγιση, Η ριζοσπαστική και πλουραλιστική δημοκρατία ως αριστερό διακύβευμα», *Θέσεις*, τχ. 126, Ιανουάριος - Μάρτιος 2014.

αγωνιστικής δημοκρατίας η Mouffe. Επομένως, η ερώτηση επικεντρώνεται στο ποια θεωρία προσεγγίζει το θέμα συνολικότερα και ποια θεωρία αντιμετωπίζει τα κοινωνικά κινήματα ως *magnum opus* ενάντια στη μεταδημοκρατική κατάσταση.

Η απάντηση δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρη. Ίσως, σε ένα πρώτο στάδιο, η θεωρία του Giddens, της διαλογικής δημοκρατίας και του Τρίτου Δρόμου, να είναι εκείνη που δεν δημιουργεί ένα αντίπαλο δέος στα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας. Εξάλλου, μία θεωρία που δέχεται ως δεδομένη κατάσταση μη αναστρέψιμη τον καπιταλισμό σε συνδυασμό με την μη αποδοχή του συγκρουσιακού χαρακτηριστικού της πολιτικής συντονίζεται ευκολότερα με τις επιταγές της μεταδημοκρατίας. Η άρνηση της ύπαρξης του πολιτικού στοιχείου συντονίζεται απόλυτα με την τάση της μεταδημοκρατίας να απομειώνει την σύγκρουση δημιουργώντας ένα συχνά αδιαπέραστο πυρήνα λήψης αποφάσεων (αγορά – κράτος – εταιρία). Στοιχεία όπως η αυτονομία, η αποκέντρωση και η ενίσχυση της δημοκρατίας από τα κάτω της θεωρίας του Giddens τα οποία θα μπορούσαν είναι προωθητικά μέσα για ένα κίνημα που θέλει να ανακάμψει την περιστολή των δημοκρατικών δικαιωμάτων και την ενίσχυση της οικονομικής λογικής στην πολιτική, καταλήγουν χωρίς την ύπαρξη της σύγκρουσης, αρωγοί της μεταδημοκρατίας.

Από την άλλη πλευρά, κατά τον Tilly η αποκέντρωση και ο κατακερματισμός των αιτημάτων των κινημάτων, δεν είναι τόσο αυτό το στοιχείο που πρέπει να ενισχυθεί όσο η διαβούλευση με την κεντρική εξουσία. Εν μέρει ισχύει η θέση αυτή. Δεδομένης της διάστασης της ιστορικότητας υπό την οποία ερευνούσε ο Tilly τα κινήματα, στη μεταδημοκρατία που κυριαρχεί η μη πολιτική, τα δεδομένα είναι πιο περίπλοκα, η κεντρική εξουσία, το κράτος δεν είναι ο μοναδικός παίχτης. Η αγορά και η παγκόσμια εταιρία είναι στο προσκήνιο επομένως θα ήταν αναγκαίο τα κινήματα του σήμερα να

αποκτήσουν ενδεχομένως μια μεγαλύτερη ευελιξία, να διαβουλεύονται και με την κεντρική εξουσία, όπως προτάσσει ο Tilly, αλλά και να αυτονομούνται κατά το δοκούν.

Η θεωρία της αγωνιστικής δημοκρατίας φέρνει ακόμα πιο κοντά τα κινήματα ως δρώντες ενάντια στο μεταδημοκρατικό πλαίσιο. Στην προκειμένη περίπτωση, φέρνει τα κοινωνικά κινήματα αντιμέτωπα με τον νεοφιλελευθερισμό, την οικονομική πτυχή της μεταδημοκρατίας. Η προσέγγισή της εκκινεί από την παραδοχή ότι σε μία πολυπολική παγκόσμια τάξη με πολλά κέντρα εξουσίας, σε ένα διεθνικό περιβάλλον, κυρίως για τις δυτικές κοινωνίες, η εξαφάνιση της διαιρετικής τομής αριστεράς–δεξιάς θα σήμαινε ότι απωθείται η κοινωνική διαίρεση και ότι ένα πλήθος φωνών έχουν σιωπήσει³⁵.

Στη μεταδημοκρατία οι κοινωνικές τάξεις έχουν μετασχηματιστεί οδηγώντας σε μια σύγχυση στο επίπεδο της συγκρότησης κοινών ταυτοτήτων. Ωστόσο, το ζήτημα της κοινωνικής αναδιανομής είναι καίριο. Γι' αυτό το λόγο, η δημοκρατική πολιτική είναι εκ φύσεως και κατ' ανάγκην συγκρουσιακή³⁶. Σε αυτή τη σύγκρουση το κίνημα καταθέτει ερωτήματα και αιτήματα χωρίς να υποκαθιστά το ρόλο ενός κόμματος. Το κόμμα παραμένει για την Mouffe εκείνο που θα πρέπει να χαράσσει στρατηγικές και να έχει προτάσεις για νομοθέτηση. Με αυτό τον τρόπο αποκαθίσταται και ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων που στη μεταδημοκρατία περιορίζονται σε εφαρμογή τακτικών μάρκετινγκ και όχι στη συγκρότηση πολιτικών προγραμμάτων κατόπιν διαβούλευσης με την κοινωνία των πολιτών ή τα κοινωνικά κινήματα.

³⁵ Σπύρος Μακρής, Chantal Mouffe, *Η αγωνιστική προσέγγιση...*, ό.π.

³⁶ Chantal Mouffe, *Επί του πολιτικού...*, ό.π., σ. 146.

7. Μεταδημοκρατία, νεοφιλελευθερισμός και οικονομική κρίση

Στα προηγούμενα κεφάλαια αναλύθηκε η μεταδημοκρατία ως δομή, με βασικούς δρώντες της το τρίπτυχο αγορά – κόμμα – κράτος, καθώς και οι ευκαιρίες και οι κίνδυνοι ανάδειξης του πολιτικού, συγκρουσιακού, στοιχείου σε μία τέτοια δομή. Ως επί το πλείστον, στη μεταδημοκρατία η έννοια του πολιτικού περιστέλλεται, ενώ παράλληλα συρρικνώνεται και η δυνατότητα ανάδειξής του. Σε αυτό το πλαίσιο, μελετήθηκαν τα κοινωνικά κινήματα ως δρώντες που δύναται να γίνουν φορείς του πολιτικού εντός της μεταδημοκρατικής συνθήκης. Παρόλα αυτά, παραλείπεται στην ανάλυση ένας σημαντικός παράγοντας, ο οποίος αφορά τη σχέση της μεταδημοκρατίας με τον νεοφιλελευθερισμό και, συνακόλουθα, την επίδραση του φαινομένου της οικονομικής κρίσης. Θα εξεταστεί, λοιπόν, τόσο η σχέση της μεταδημοκρατίας με τον νεοφιλελευθερισμό, όσο και η λειτουργία της οικονομικής κρίσης ως καθοριστικής επίδρασης επί της μεταδημοκρατικής συνθήκης, ενώ, τέλος, θα ερευνηθεί και η σχέση της με τα κοινωνικά κινήματα.

7.1. Μεταδημοκρατία και νεοφιλελευθερισμός

Σύμφωνα με τον Wolfgang Streeck, ο νεοφιλελευθερισμός δεν αποτελεί απλά ένα σύστημα καθαρής αγοράς, αλλά επίσης και ένα σύστημα παγκόσμιων οργανισμών που ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλον κάτω από κανόνες ανταγωνισμού που συμφωνούν μεταξύ τους και αυτό ονομάζεται παγκόσμια διακυβέρνηση (global governance)³⁷. Ειδικότερα, στο νεοφιλελευθερισμό η καθαρή αγορά (pure market), δηλαδή μια αγορά που θα αυτορυθμίζεται, χωρίς την επέμβαση του κράτους, είναι ένα κοινό στοιχείο με τον φιλελευθερισμό του Adam Smith και την θεωρία για το «αόρατο χέρι» της αγοράς. Αυτό που διαχωρίζει φιλελευθερισμό και νεοφιλελευθερισμό είναι το στοιχείο της παγκόσμιας διακυβέρνησης, η εμπέδωση ενός είδους κορπορατισμού μεταξύ των μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων που προσφέρει τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις ή τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα να λειτουργούν με κανόνες που ξεπερνούν τον έλεγχο του κράτους.

Σε αυτό το σημείο, όμως, εντοπίζεται μια ισχυρή τροχοπέδη στην ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού και στην πλήρη επικράτησή του στη δημόσια σφαίρα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Colin Crouch, λίγα νεοφιλελεύθερα σλόγκαν όπως εκείνα για λιγότερη φορολογία είναι διάσημα, ενώ σπάνια, ή σχεδόν ποτέ, βρίσκουμε νεοφιλελεύθερα πολιτικά κόμματα να κυριαρχούν στο δημοκρατικό σύστημα³⁸. Στο επίπεδο της δημοκρατικής σφαίρας, ο νεοφιλελευθερισμός λόγω της τεχνικής και οικονομίστικης πλευράς είναι, κατά τον Crouch, σχεδόν αδύνατο να κινητοποιήσει την κοινή γνώμη των ψηφοφόρων σε μία δημοκρατική κοινωνία. Αυτό το εμπόδιο

³⁷ Colin Crouch, Donatella Della Porta, Wolfgang Streeck, «Democracy in neoliberalism», *Anthropological theory*, τομ.16, τχ.4, Δεκέμβριος 2016, σ. 500.

³⁸ Αιτ., σ. 499.

όμως για τον νεοφιλελευθερισμό, εκείνο της δημοκρατικής διακυβέρνησης, παρακάμπτεται όταν η δημοκρατική δομή λειτουργεί στο ελάχιστο των δυνατοτήτων της, δηλαδή υπάρχει πλέον μια μεταδημοκρατική δομή.

Θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι στη μεταδημοκρατική συνθήκη, με τις συνεργασίες κράτους, αγοράς και κομμάτων κερδίζεται εκείνη η ελάχιστη νομιμοποίηση από την κοινή γνώμη προκειμένου ο νεοφιλελευθερισμός να ηγεμονεύσει και ως ιδεολογία και ως τρόπος λειτουργίας της κοινωνίας και της οικονομίας. Ο νεοφιλελευθερισμός συνήθιζε να επιβιώνει σε απολυταρχικά καθεστώτα, όπως ήταν η Χιλή του Πινοσέτ και η Αργεντινή του Βιντέλα. Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες επιβιώνει χρησιμοποιώντας εκείνες τις δυνατότητες και εκείνες τις συμμαχίες που του προσφέρει η μεταδημοκρατική συνθήκη. Το τρίπτυχο της μεταδημοκρατίας προσφέρει εκείνο το ικανό έδαφος για να ανθίσει η νεοφιλελεύθερη ηγεμονία, τη συνεργασία κράτους, αγοράς και πολιτικών κομμάτων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει ο Wolfgang Streeck για τη Γερμανία ως *market – conforming democracy* (δημοκρατία προσαρμοσμένη στις αγορές). Αναφέρει χαρακτηριστικά την περίπτωση της Γερμανίας και το ντιμπέιτ των μελών της Γερμανικής Βουλής σχετικά με το τι μπορούν να κάνουν σε περίπτωση που οι χρηματοπιστωτικές αγορές θέλουν οικονομική ενίσχυση σε Ευρωπαϊκό επίπεδο³⁹. Επομένως, σε αυτό το σημείο στη μεταδημοκρατία, το κράτος μέσω των κοινοβουλευτικών του θεσμών ενισχύει τις αγορές σε δυσχερείς χρηματοπιστωτικές συνθήκες, σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, προκειμένου αυτές να λειτουργήσουν ομαλά.

³⁹Colin Crouch, Donatella Della Porta, Wolfgang Streeck, «Democracy in neoliberalism» ..., ό.π., σ. 500.

7.2. Οικονομική κρίση ως φορέας ανάδειξης του πολιτικού

Είναι καίριο, επομένως, το ερώτημα γιατί σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, το κράτος παρεμβαίνει να νομοθετήσει προκειμένου να κρατήσει την ισορροπία στη μεταδημοκρατική συνθήκη και οι δρώντες αγορά – κράτος – κόμμα να συνεχίσουν την αгаστή συνεργασία. Μετά την κατάρρευση της Lehman Brothers στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής που οδήγησε σε οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση, είναι ευρέως αποδεκτό ότι οι δυτικές δημοκρατίες κάτω από την επιρροή του νεοφιλελευθερισμού έχασαν τον έλεγχο πάνω στην οικονομία και επιπλέον υπέφεραν από απώλεια δημοκρατικής ποιότητας⁴⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, τα παλαιότερα σημεία ισορροπίας του συστήματος χάνονται και πρέπει να βρεθούν εκείνα τα νέα σημεία που θα αποσβέσουν τη σύγκρουση και θα εξασφαλίσουν απρόσκοπτη λειτουργία στις αγορές. Επομένως στις δυτικές δημοκρατίες τα κράτη νομοθέτησαν για τη διάσωση των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, αλλού υπογράφοντας μνημόνια, όπως στην Ελλάδα, αλλά και, όπως υποστηρίζει η Donatella della Porta, ακόμα και οι χώρες που δεν υπέγραψαν μνημόνια οδηγήθηκαν να πάρουν αποφάσεις έξω από τα εκλογικά κανάλια, αλλά και επίσης έξω από την δημόσια ορατότητα⁴¹.

Τέτοιου τύπου κινήσεις και νομοθετικές πρωτοβουλίες έγιναν για την απόσβεση συγκρουσιακών στοιχείων. Στην οικονομική κρίση κάποιος πρέπει να διασωθεί και κάποιος να βοηθήσει σε αυτή τη διάσωση. Στις Δυτικές Δημοκρατίες, τα κράτη νομοθέτησαν για να σωθούν τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα εις βάρος επιδομάτων, μισθολογικών κλιμακίων των μεσαίων κυρίως στρωμάτων, αντίθετη φορά από την

⁴⁰ Claudia Ritz, «Neoliberal Hegemony and the Post-Democratization of the Public Sphere. An analytical framework to evaluate the democratic quality of political discourse», *Revista Científica de Información y Comunicación*, τχ.11, Αύγουστος 2014, σ.169.

⁴¹ Colin Crouch, Donatella Della Porta, Wolfgang Streeck, «Democracy in neoliberalism»ό.π., σ. 502.

κεϋνσιανή πολιτική που στην οικονομική κρίση του 1929 ενίσχυε τα μεσαία στρώματα προκειμένου να λειτουργήσει η οικονομία και η αγορά.

Κατανοεί κανείς λοιπόν ότι μεταβολές στην πρότερη οικονομική κατάσταση μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων έφεραν στο προσκήνιο το συγκρουσιακό στοιχείο, γέννημα της δυσaréσκειας των στρωμάτων αυτών. Καταλληλότερος φορέας για αυτές τις συγκρούσεις υπήρξαν τα κοινωνικά κινήματα. Με περιπτώσεις διαμαρτυριών σε πλατείες χωρών της Ευρώπης, μέχρι το κίνημα της Wall Street στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής είναι παραδείγματα ανάδειξης του πολιτικού στη μεταδημοκρατική συνθήκη.

Επιπρόσθετα, η οικονομική κρίση δεν επιφέρει μεταβολές μόνο στην οικονομική κατάσταση μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων αλλά επηρεάζει και την ποιότητα της δημοκρατίας στα εξής επίπεδα

Α)επιδείνωση του κράτους δικαίου

β) οι πολίτες γίνονται πιο ευαίσθητοι σε ό, τι παρέχουν οι κυβερνήσεις

γ) απόσπαση από τα θεσμικά κανάλια εκπροσώπησης μαζί με την επιλογή να διαμαρτυρηθούν⁴²

Σύμφωνα με το άρθρο των Leonardo Morlino και Mario Quaranta σχετικά με την επίδραση της οικονομικής κρίσης στη Δημοκρατία με παραδείγματα από ευρωπαϊκές χώρες συμπεραίνουν ότι οι κρίσεις δεν εμποδίζουν μόνο τις δημοκρατίες, ίσως το

⁴² Leonardo Morlino, Mario Quaranta, «What is the impact of the economic crisis on democracy? Evidence from Europe», *International Political Science Review*, τομ.37, τχ.5, Μάιος 2016, σ.1.

πράττουν σε σύντομο χρονικό διάστημα ,αλλά μακροπρόθεσμα μπορούν να αξιοποιηθούν για να αντιμετωπίσουν τις πτυχές της δημοκρατίας που είναι ελαττωματικές⁴³ .Επομένως αν θεωρήσουμε ως ελαττωματικές πτυχές της δημοκρατίας, τα στοιχεία της μεταδημοκρατικής συνθήκης τότε η οικονομική κρίση ενδέχεται να αποτελεί μια ευκαιρία αποδυνάμωσης της μεταδημοκρατίας.

Πιο συγκεκριμένα μπορεί να δώσει τη δυνατότητα στους πολίτες να διαμαρτυρηθούν όχι μέσω των θεσμικών καναλιών εκπροσώπησης αλλά μέσω νέων διαύλων άμεσης δημοκρατίας. Σε αυτό το πλαίσιο τα κοινωνικά κινήματα παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο και ιδιαίτερα τα κινήματα αγανακτισμένων πολιτών ή τα κινήματα πλατειών που εμφανίστηκαν σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες το χρονικό διάστημα 2008-2014 ,με χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίπτωση της Ελλάδας η οποία θα εξετασθεί αναλυτικά στη συνέχεια.

⁴³ Leonardo Morlino, Mario Quaranta, «What is the impact of the economic crisis on democracy? » ..., ό.π., σ. 13.

8. Η Ελληνική Περίπτωση

Η περίπτωση της Ελλάδας αποτελεί μια ιδιαιτερότητα, καθώς στη συγκεκριμένη αυτή χώρα μπορεί να μελετήσει κανείς τους παράγοντες: μεταδημοκρατία, κοινωνικό κίνημα, οικονομική κρίση και νεοφιλελευθερισμός, καθώς και τις μεταξύ τους συνδέσεις. Καταρχάς, είναι απαραίτητος ένας διαχωρισμός για την Ελλάδα προ και μετά οικονομικής κρίσης και η απόδειξη αν μπορεί κανείς να μιλήσει για μεταδημοκρατία στην Ελλάδα. Προ κρίσης η Ελλάδα βρισκόταν σε μεταδημοκρατική συνθήκη, όπως οι υπόλοιπες δυτικές δημοκρατίες; Αν όντως ισχύει αυτή η υπόθεση, τότε κατά πόσο δόθηκε η δυνατότητα με την οικονομική κρίση να εμφανιστεί το συγκρουσιακό στοιχείο και ποιοι ήταν οι φορείς της ανάδειξης του πολιτικού;

8.1. Η Ελλάδα πριν την κρίση και η μεταδημοκρατική συνθήκη

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι το 2008 μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Ελλάδα αποδύεται σταδιακά τα χαρακτηριστικά μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας και αρχίζει να διαμορφώνει εκείνα τα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας. Στο διάστημα αυτό των περίπου δύο δεκαετιών αρχίζει το κομμάτι των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, του κράτους πρόνοιας να περνάει στα δεύτερα πλάνα της πολιτικής ατζέντας των δύο κομμάτων που εναλλάσσονται στην εξουσία, του ΠΑΣΟΚ και της Νέας Δημοκρατίας. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η δειλά στην αρχή κατόπιν κυρίαρχη, αναδυόμενη πολιτική ατζέντα του εκσυγχρονισμού με χρονικό αποκορύφωμα το 2000, επιχείρημα που χρησιμοποιούν και τα δύο κόμματα εξουσίας.

Αναφέρθηκε ανωτέρω πως τα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας είναι ο ρόλος του πολιτικού κόμματος με απώλεια των διαιρετικών τομών δεξιάς αριστεράς και

ενίσχυση μιας τάσης αποπολιτικοποίησης, η ενίσχυση του θεσμού της παγκόσμιας εταιρείας αλλά και η διαφοροποίηση της παραδοσιακής θεώρησης των κοινωνικών τάξεων με την ανάδειξη των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Πράγματι στην Ελλάδα αυτές τις δύο δεκαετίες εντοπίζονται εξελικτικά και τα τρία δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας.

Από το 1996 μέχρι και το 2000 που η Ελλάδα μπήκε στην Οικονομική Νομισματική Ένωση και υιοθέτησε το ευρώ ως νόμισμα η ατζέντα του εκσυγχρονισμού γίνεται κυρίαρχη τόσο από το κυβερνών σοσιαλδημοκρατικό κόμμα ΠΑΣΟΚ όσο και από το κόμμα που αποτελούσε τότε την αξιωματική αντιπολίτευση τη Νέα Δημοκρατία με τις παραδοσιακές τομές δεξιάς αριστεράς στην πολιτική ατζέντα να εκλείπουν σταδιακά. Όπως εξάλλου αναφέρει ο Αλέξανδρος Κιουπκιολής με τη δεύτερη θητεία του ΠΑΣΟΚ ο κεντροαριστερός πόλος της πολιτικής ζωής άρχισε να συμπλέει σταδιακά με τον κεντροδεξιό άξονα στο πρόγραμμα, τον πολιτικό λόγο και τον πολιτικό σχεδιασμό, γεγονός που επέτεινε τη διάδοση του κυνισμού και της αδιαφορίας ενώ εξουθένωσε το στοιχείο του διακυβέματος στην εκλογική αντιπαράθεση⁴⁴.

Δεύτερο στοιχείο είναι η σταδιακή ενίσχυση του εταιρικού κεφαλαίου στην Ελλάδα. Οι νέες ροπές της οικονομίας οδήγησαν στην συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, την επέκταση σε αγορές άλλων κρατών και τη σύζευξη με ξένες εταιρείες. Οικοδομήθηκαν έτσι μεγάλοι όμιλοι που έχουν επηρεάζουν νευραλγικούς τομείς της

⁴⁴ Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Εισαγωγή του μεταφραστή*, στο Colin Crouch, *Μεταδημοκρατία*, Εκκρεμές, Αθήνα 2006, σ. 30.

οικονομίας, όπως ενέργεια, τηλεπικοινωνίες, ΜΜΕ, κατασκευές, χρηματοοικονομικά⁴⁵.

Τέλος, μεταδημοκρατικό γνώρισμα της ελληνικής πολιτικής είναι η ανάδυση ενός νέου κέντρου με κύρια χαρακτηριστικά την παθητικότητα και τον κυνισμό για τα πολιτικά πράγματα, τις χαλαρές σχέσεις με τα κόμματα, την αποϊδεολογικοποίηση και την ιδιώτευση⁴⁶.

8.2 Η Ελλάδα μετά την οικονομική κρίση

Δεδομένου ότι η Ελλάδα προ κρίσης πληροί στοιχεία που την εντάσσουν μαζί με τις πιο προηγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες στη μεταδημοκρατική συνθήκη, αυτή η κατάσταση συνεχίζει να ισχύει και μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης το 2008. Από την αρχή της παγκόσμιας κρίσης το 2008, πολλαπλά μνημόνια κατανόησης (memoranda of understanding) δομικών μέτρων προσαρμογής επιβλήθηκαν από διεθνείς ηγέτες και την τρόικα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο⁴⁷. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα η υπογραφή του πρώτου μνημονίου πραγματοποιήθηκε δύο χρόνια μετά την έναρξη της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Μια τέτοια εκδοχή ενισχύει ακόμα περισσότερο την άποψη ότι η Ελλάδα και μετά την κρίση μπορεί ακόμα να μελετηθεί υπό το πρίσμα της μεταδημοκρατίας.

Ακόμα και αν βρίσκεται υπό καθεστώς επιτήρησης για την δημοσιονομική της προσαρμογή αυτό και πάλι σημαίνει ότι παρά τα κέντρα εξουσίας που ξεπερνούν το

⁴⁵ Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Εισαγωγή του μεταφραστή...*, ό.π., σ.29.

⁴⁶ Νικόλας Σεβαστάκης, *Κοινότοπη χώρα: όψεις του δημοσίου χώρου*, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ.61-75.

⁴⁷ Mario Diani, Maria Kioussis, «The Duality of Claims and Events: The Greek Campaign Against the Troika's Memoranda and Austerity, 2010-2012 », *Mobilization :An International Quarterly*, τομ.19, τχ.4, Δεκέμβριος 2014, σ. 387.

εθνικό πλαίσιο της Ελλάδας ,όπως οι δυνάμεις της τρόικα που είχαν την δυνατότητα να επιβάλλουν σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής .Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ακόμα μία αποδυνάμωση της λαϊκής κυριαρχίας όπως θεωρητικά υπάρχει στην δημοκρατία και μια περαιτέρω μετατόπιση των κέντρων λήψεων αποφάσεων από τις κυβερνήσεις και τα κόμματα του δικομματισμού προ κρίσης σε υπερεθνικά κέντρα λήψης αποφάσεων, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο για παράδειγμα.

Κινήματα των πλατειών

Για την κατανόηση των κινημάτων των πλατειών πρέπει να κατανοηθεί η έννοια του αγανακτισμένου πολίτη ,μιας και τα κινήματα των πλατειών ορίστηκαν και ως κινήματα των αγανακτισμένων πολιτών. Σύμφωνα με τον Paolo Gerbaudo στο άρθρο του “Ο αγανακτισμένος πολίτης: τα κινήματα κατά της λιτότητας

τη νότια Ευρώπη και την αντιολιγαρχική ανάκτηση της έννοιας του πολίτη» :

« Σε αντίθεση με τη λαϊκή αντίληψη, αυτά τα κινήματα δεν αποτελούσαν μόνο κινήσεις διαμαρτυρίας αλλά και «κινήσεις προτάσεων». Δεν αμφισβήτησαν το υπάρχον σύστημα, αλλά διατύπωσαν επίσης μια σειρά ουσιαστικών αιτημάτων για τη μεταρρύθμιση των κρατικών θεσμών που περιστρέφεται σε μεγάλο βαθμό γύρω από την αποκατάσταση και επέκταση των δικαιωμάτων των πολιτών.⁴⁸»

⁴⁸ Paolo Gerbaudo, «The indignant citizen: anti-austerity movements in southern Europe and the anti-oligarchic reclaiming of citizenship», *Social Movement Studies*, τομ.16, τχ.1, Ιούλιος 2016, σ.9.

Σε αυτό το πλαίσιο και στο σημείο που προ κρίσης η ιδιώτευση, η απαξίωση της ενασχόλησης με την πολιτική κυριαρχούσε, ξεκινάει εκ νέου στο μέσο της οικονομικής κρίσης μια έντονη ενασχόληση των πολιτών με την πολιτική που θα πάρει μορφή με το κίνημα των αγανακτισμένων ή αλλιώς τα επονομαζόμενα κινήματα των πλατειών. Μετά την εφαρμογή των αυστηρών μέτρων λιτότητας του 2011, μια σωρεία διαμαρτυριών αποτέλεσαν την απάντηση της κοινωνίας στα συγκεκριμένα μέτρα.

Παρότι οι διαμαρτυρίες κατά των μέτρων λιτότητας επήλθαν αμέσως μετά τη συμφωνία διάσωσης έφθασαν στο αποκορύφωμά τους στα τέλη Μαΐου του 2011, ενώ το ελληνικό κοινοβούλιο επικύρωσε με μικρή πλειοψηφία το πρόγραμμα μεσοπρόθεσμης δημοσιονομικής στρατηγικής τον Ιούνιο του 2011⁴⁹. Οι διαδηλώσεις κατά της λιτότητας στην Ελλάδα έγιναν εργαστήριο για η διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής αφήγησης με επίκεντρο μια δημοκρατία στην οποία οι πολίτες θα είχαν ενεργό ρόλο στη λήψη αποφάσεων πέρα από την ψηφοφορία στις κάλπες.

Ειδικότερα, το Μάιο του 2011 άρχισε να συγκεντρώνεται πλήθος κόσμου στην πλατεία Συντάγματος ενώ το φαινόμενο εξαπλώθηκε και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Αρχική του έκφραση ήταν η αποδοκιμασία με γιουχαΐσματα έξω από το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων του συνόλου των πολιτικών εκπροσώπων της χώρας, κατηγορώντας τους ως κύριους υπαίτιους για την οικονομική κρίση και τις συνέπειές της. Στη συνέχεια δημιουργήθηκε μια διαχωριστική γραμμή ,η κάτω πλατεία, και μια μερίδα ανθρώπων ακολούθησε διαφορετικούς τρόπους παρέμβασης

⁴⁹Vasiliki Georgiadou, Anastasia Kafe, Spyridoula Nezi , Costis Pieridis, «Plebiscitarian Spirit in the Square. Key Characteristics of the Greek Indignants», *International Journal of Politics, Culture and Society*, τομ. 31, τχ. 106, Σεπτέμβριος 2017.

και διαμαρτυρίας από ότι οι Αγανακτισμένοι της πάνω πλατείας που περιορίστηκαν σε ένα καταγγελτικό ρόλο. Η πάνω πλατεία κατήγγειλε τους διεφθαρμένους πολιτικούς, εκπροσώπους κατά κύριο λόγο των δύο κυβερνητικών κομμάτων ΠΑΣΟΚ και Νέας Δημοκρατίας αλλά και γενικότερα το σύνολο των πολιτικών προσώπων, ως εκ φύσεως λαοπλάνους και δημαγωγούς. Η κάτω πλατεία δημιουργούσε ομάδες εργασίας και ανέπτυξε δομές αλληλεγγύης μέσω συνελεύσεων και ψηφισμάτων. Για την άνω πλατεία δεν υπάρχουν διαθέσιμες έρευνες για τη σύσταση, την κοινωνική και ηλικιακή σύνθεση των ατόμων που συμμετείχαν. Για την κάτω πλατεία υπάρχουν τα πρακτικά των συνελεύσεων, τα ψηφίσματα και οι αποφάσεις που βοηθούν να διαμορφωθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα του είδους των διεκδικήσεων του συγκεκριμένου κινήματος.

Χαρακτηριστικά, όπως αναφέρεται στην απόφαση της 7ης Λαϊκής Συνέλευσης την 31/5/2015 θέματα όπως το χρέος και η δημοκρατία στη λήψη αποφάσεων είναι βασικά:

«Πιθανότατα τα δύο μεγαλύτερα προβλήματα που απασχολούν τη συνέλευση στο Σύνταγμα, αλλά και όλη την κοινωνία είναι δύο και από αυτά πηγάζουν όλα τα άλλα:

- η αντιμετώπιση του προβλήματος του δημοσίου χρέους
- η έλλειψη ή και απόλυτη απουσία δημοκρατικών διαδικασιών στη λήψη αποφάσεων σε αυτή τη χώρα (με δυο λέξεις αποφασίζουν για εμάς χωρίς εμάς)»⁵⁰.

Η σύσταση του κινήματος των πλατειών δεν αποτελείται από άτομα συγκεκριμένων πολιτικών πεποιθήσεων ,πρόκειται για μια ευρεία συνένωση πολλών και

⁵⁰ Απόφαση 7ης Λαϊκής Συνέλευσης πλατείας Συντάγματος, αναδημοσίευση στο <https://parallhlografos.wordpress.com,31-5-2015>.

διαφορετικών ομάδων (γυναίκες, νέοι, άνεργοι, αριστεροί, συντηρητικοί), που αποτελούν τους μη προνομιούχους που θα αποτελέσουν ανάχωμα στις πολιτικές λιτότητας:

«Τώρα μιλάμε εμείς! Κάλεσμα για πανευρωπαϊκό ξεσηκωμό στις 5 Ιουνίου».

Από τις 25 Μαΐου, χιλιάδες πολίτες έχουμε κατακλύσει τις πλατείες όλης της χώρας διεκδικώντας να πάρουμε τις ζωές μας στα χέρια μας. Έχουμε διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες, αλλά μάς ενώνουν η αγανάκτηση για όσα συμβαίνουν καθώς και ο πόθος μας για δικαιοσύνη, ισότητα και αξιοπρέπεια. Είμαστε διαφορετικοί, αλλά είμαστε και θα μείνουμε όλοι μαζί ενωμένοι!»⁵¹.

Το αντίπαλο δέος του κινήματος, όπως το προσδιορίζουν, είναι ένας αντίπαλος που συγκροτείται από διαφορετικά κέντρα εξουσίας:

«Η οργανωμένη παραπληροφόρηση δεν μας φοβίζει. Θα μείνουμε στις πλατείες μέχρι να φύγουν και να μην επιστρέψουν με άλλο προσωπείο όλοι όσοι δημιούργησαν το σημερινό αδιέξοδο: ΔΝΤ, Μνημόνια, τρόικα, κυβερνήσεις, τράπεζες και όσοι μάς εκμεταλλεύονται [...]. Άμεση δημοκρατία τώρα!»⁵².

Σύμφωνα με έρευνα για τα χαρακτηριστικά των ατόμων που συγκροτούσαν τους Αγανακτισμένους στο σύνταγμα εξάγεται το συμπέρασμα ότι η πλειοψηφία τους, παρόλο που αισθανόταν προδομένοι από τα εγκατεστημένα κόμματα και την πολιτική ελίτ, παρέμεινε πιστή στις δημοκρατικές αρχές και εξέφρασε την προθυμία να συμμετάσχει στις διαδικασίες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας⁵³. Η διφορούμενη

⁵¹Ψήφισμα λαϊκής συνέλευσης πλατείας Συντάγματος, αναδημοσιεύτηκε στο <<https://parallhlografos.wordpress.com>>, 2-6-2015.

⁵²Αυτ.

⁵³Vasiliki Georgiadou, Anastasia Kafe, Spyridoula Nezi, Costis Pieridis, «Plebiscitarian Spirit in the Square»..., ό.π.

στάση των αγανακτισμένων απέναντι στη δημοκρατία (αποδοχή μιας ιδανικής μορφής δημοκρατίας, η δυσπιστία στις πρακτικές και τις επιδόσεις της) μπορεί να σηματοδοτήσει μια κρίση πολιτικής εκπροσώπησης⁵⁴.

Γίνεται σαφές πως η οικονομική κρίση δημιούργησε συγκρουσιακή κατάσταση και έδωσε το έναυσμα για δημιουργία κοινωνικού κινήματος ενώ παράλληλα έθεσε στο επίκεντρο αιτήματα για περισσότερη δημοκρατία και άμεση συμμετοχή των πολιτών, στοιχεία αντιπαραθετικά με τα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας προ και μετά κρίσης. Το κύριο αίτημα των διαδηλωτών ήταν για μια πιο υπεύθυνη και κοντά στα δημοκρατικά πρότυπα δημοκρατία καθώς και το τέλος της λιτότητας.

Τέτοιες λαϊκές, αυτοοργανωμένες συνελεύσεις σε κεντρικές πλατείες ορίζονται από την περιεκτική και ποικίλη φύση τους, τη ρευστότητα τους, τη δομή χωρίς ηγέτη καθώς και τη χρήση και την κινητοποίηση μέσω ψηφιακών μέσων⁵⁵. Η Δημοκρατία περισσότερο από την οικονομία ήταν ξεκάθαρα το κέντρο των λαϊκών αντιδράσεων στην Ελληνική κρίση⁵⁶.

Παράλληλα με την οικονομική κρίση παρατηρεί κανείς ότι υπήρχαν συνέπειες και στο κομμάτι της πολιτικής σφαίρας, μια διαφορετικού τύπου κρίση, κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Οι συνέπειες της κρίσης αντιπροσώπευσης είναι αυτό το στοιχείο στο οποίο αναφέρεται η Mouffe ως μεταπολιτικό. Αναλυτικότερα, στον μεταπολιτικό τομέα, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία συνδέεται στενά με την

⁵⁴Vasiliki Georgiadou, Anastasia Kafe, Spyridoula Nezi, Costis Pieridis, «Plebiscitarian Spirit in the Square»..., ό.π.

⁵⁵Manuel Castells, *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*, Polity Press, Κέιμπριτζ 2012.

⁵⁶Λουκία Κοτρωνάκη, «Les Mobilisations des Indignés: Politique du Conflit et Politique Conventionnelle aux Années du Mémorandum en Grèce.» *Pôle Sud*, τχ.38, 2013, σ.53.

φιλελεύθερη οικονομία και κινητοποιείται ως μέσο περιορισμού ή αποκλεισμού του δημόσιου διαλόγου σχετικά με την κοινωνική και την οικονομική τάξη⁵⁷.

Η «πολιτική» περιορίζεται σε μια μορφή κοινωνικής διοίκησης, οργανωμένη γύρω από τη συναίνεση για τον νεοφιλελευθερισμό και το φιλελεύθερο κράτος. Οι πολιτικές οικονομικής κρίσης και λιτότητας παράγουν τότε μια ρήξη στην μεταπολιτική συναίνεση⁵⁸; Στην Ελληνική περίπτωση, δημιουργήθηκε σαν αποτέλεσμα το κίνημα των Αγανακτισμένων, το οποίο επηρέασε την ελληνική πολιτική σκηνή αλλάζοντας τις κυρίαρχες δυνάμεις στην πολιτική σκακιέρα.

Η «αγανάκτηση» ενάντια στη λιτότητα προκάλεσε τα τότε κόμματα εξουσίας (ΠΑΣΟΚ και Νέα Δημοκρατία), οδηγώντας σε μια μερική ανακατασκευή της επίσημης πολιτικής εκπροσώπησης στη Βουλή των Ελλήνων, όπως αυτή αναδύθηκε από τις εκλογές στις 6 Μαΐου και στις 17 Ιουνίου του 2012⁵⁹ τόσο με την ανάδειξη στο επίπεδο της αξιωματικής αντιπολίτευσης ενός κόμματος της ριζοσπαστικής αριστεράς, του ΣΥΡΙΖΑ, όσο και της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης του ναζιστικού κόμματος της Χρυσής Αυγής. Στην επόμενη εκλογική αναμέτρηση τον Ιανουάριο του 2015 το δίπολο ΠΑΣΟΚ και Νέας Δημοκρατίας σπάει με την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ πλέον στην εξουσία ως κυβερνητική δύναμη.

⁵⁷ Cristina Flesher Fominaya, «European anti-austerity and pro-democracy protests in the wake of the global financial crisis», *Social Movement Studies*, τομ.16, τχ.1, Δεκέμβριος 2016, σ.3.

⁵⁸ Αυτ., σ.2.

⁵⁹ Dimitrios Theodosopoulos, «The ambivalence of anti austerity, Indignation in Greece: Resistance, Hegemony and Complicity», *History and Antropology*, τομ. 25, τχ.4, Μάιος 2014, σ.494.

Ωστόσο, δεδομένου ότι ο ΣΥΡΙΖΑ δεν ήταν σε θέση να εκπληρώσει τις περισσότερες από τις εκλογικές του υποσχέσεις σχετικά με το τέλος της λιτότητας στην Ελλάδα τώρα αντιμετώπισε το δύσκολο έργο της εφαρμογής ενός νέου προγράμματος λιτότητας που υπέγραψε τον Ιούλιο του 2015.⁶⁰

⁶⁰Georgios Karyotis, Wolfgang Ruding, «The Three Waves of Anti-Austerity Protest in Greece, 2010–2015», *Political Studies Review*, τομ. 13, τχ. 1, Φεβρουάριος 2017, σ. 10.

9. Συμπεράσματα

Μια σειρά από παραδοξότητες

Σύμφωνα με την Chantal Mouffe, η έννοια του πολιτικού διαφέρει από τη έννοια της πολιτικής. Η πολιτική αποτελεί σύνολο πρακτικών ,διαδικασιών και δόμησης των κοινωνικών σχέσεων ενώ το πολιτικό είναι ο τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας. Το πολιτικό ταυτίζεται με το συγκρουσιακό στοιχείο και των ανταγωνισμό. Το παράδοξο έγκειται στο ότι ενώ η πολιτική ως διαδικασία θέσπισης της κοινωνίας συνεχίζει να υπάρχει, το πολιτικό αρχίζει να εκλείπει στις σύγχρονες κοινωνίες, ή τουλάχιστον δεν είναι τόσο εμβληματικό όσο ήταν στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα με αποτέλεσμα να υπάρξουν επαναστάσεις και δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι .

Στον περιορισμό αυτό του συγκρουσιακού στοιχείου ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι ιδιαιτερότητες των σύγχρονων δημοκρατιών της Δύσης. Ο καταλυτικός παράγοντας ονομάζεται μεταδημοκρατία και εδώ έχει να αντιμετωπίσει κανείς ένα δεύτερο παράδοξο στη συλλογιστική του.

Σε αυτό το πλαίσιο, της μεταδημοκρατίας, συνυπάρχουν δημοκρατικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα η εκλογική διαδικασία, με την ύπαρξη μιας άτυπης «ολιγαρχίας» των συμφερόντων. Το κράτος αποδύεται σταδιακά το ρόλο της ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων και της έκφρασης της βούλησης του δήμου και αποκτά το ρόλο του στενού συνεργάτη των εταιρείας. Υπό αυτό το πρίσμα ,το πολιτικό περιορίζεται και αναδεικνύεται υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Το τρίπτυχο κράτος – αγορά – εταιρεία προσπαθεί να περιορίσει την εμφάνιση της σύγκρουσης και με την κρατική καταστολή και τον έλεγχο της πληροφορίας(μια μερίδα των μέσων μαζικής ενημέρωσης), προσπαθεί να εξαλείψει τη σύγκρουση, όπου εμφανίζεται. Αρωγός σε

αυτή την διαδικασία είναι από κοινωνιολογική προσέγγιση μια δυναμική αλλαγή στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των κοινωνικών τάξεων όπως ίσχυαν από τη Βιομηχανική Επανάσταση μέχρι το τέλος του εικοστού αιώνα.

Η αλλαγή αυτή οδηγεί στο τρίτο παράδοξο στοιχείο της συλλογιστικής, καθώς η αλλαγή στα χαρακτηριστικά των κοινωνικών τάξεων μπορεί να λειτουργεί ως περιορισμός αλλά και ταυτοχρόνως ως ευκαιρία ανάδειξης του πολιτικού. Η δυνατότητα πολλαπλών διαφορετικών συλλογικών ταυτοτήτων σε συνδυασμό με εναλλακτικούς τρόπους μετάδοσης της πληροφορίας, δημοκρατικούς υπό συνθήκες, αποτελεί ευκαιρία για το συγκρουσιακό στοιχείο να κάνει την εμφάνισή του.

Για να κατανοηθεί αυτή η σειρά από παραδοξότητες απαραίτητη ήταν για τη συνολική εικόνα η σύνδεση μεταδημοκρατίας και κοινωνικών κινήματων. Το πρώτο σημείο της μεταδημοκρατίας είναι ότι η έννοια του δήμου, αν και έχει χάσει την παλιά της αίγλη, παραμένει συστατικό στοιχείο της επιρροής στην άσκηση πολιτικής. Επομένως, το κίνημα μπορεί να αποτελέσει φορέα διεκδίκησης αιτημάτων ή ακόμα και φορέα ενίσχυσης της δημοκρατίας βοηθώντας στη διεύρυνση των δημοκρατικών δικαιωμάτων.

Ιδιαίτερα σημαντική για την εξαγωγή συμπερασμάτων παραμένει η περίπτωση της Ελλάδας, καθώς δείχνει αυτές τις λεπτές σχέσεις ανάδειξης του πολιτικού στη μεταδημοκρατία αλλά και ταυτόχρονα την εκ νέου απώλεια του. Στη μεταδημοκρατία κύριο χαρακτηριστικό είναι η πρωτοκαθεδρία του τριπτύχου αγορά κράτος εταιρεία το οποίο λειτουργεί σαν ένας και ενιαίος δρών, ο οποίος προκειμένου να συνεχίσει τις αξιώσεις του στα πλαίσια του νεοφιλελευθερισμού είναι απαραίτητο να κερδίσει νομιμοποίηση μέσω των εκλογικών διαδικασιών.

Σημαντική αλλαγή στην μεταδημοκρατική συνθήκη παρουσιάζεται με την οικονομική κρίση που δίνει τη δυνατότητα ενίσχυσης των συγκρουσιακών στοιχείων που η μεταδημοκρατία προσπαθεί να μειώσει ,αποκρύψει ή και εξαλείψει.

Στο παράδειγμα της Ελληνικής περίπτωσης η κρίση στάθηκε ως ευκαιρία να αναδειχθούν συγκρούσεις στο πολιτικό σύστημα και παράλληλα, με το κίνημα των Αγανακτισμένων ,να θέσει στο επίκεντρο ζητήματα όπως η δημοκρατία, η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά ,αιτήματα αντιπαραθετικά με τα δομικά στοιχεία της μεταδημοκρατίας.

Στη μεταδημοκρατία χαρακτηριστικό είναι ο περιορισμός του πολιτικού και κατά συνέπεια η άμβλυνση εκείνων των στοιχείων που δημιουργούν συγκρούσεις μεταξύ πολιτών και των δυνάμεων εξουσίας. Στην περίπτωση εμφάνισης οικονομικής κρίσης τα στοιχεία της μεταδημοκρατίας γίνονται ακόμα πιο διακριτά καθώς μέσω της συνεργασίας τους προσπαθούν να αποσβέσουν την εμφάνιση του συγκρουσιακού στοιχείου. Το κράτος νομοθετεί προκειμένου η αγορά και οι εταιρείες να συνεχίσουν απρόσκοπτα την κερδοφορία που θα είναι αν δεν εμφανιζόταν η κρίση. Πολιτικές αφηγήσεις κυρίως από κόμματα της δεξιάς αλλά και της σοσιαλδημοκρατίας για ενίσχυση της αγοράς ως μονόδρομου με στόχο να εξασφαλίσουν την συναίνεση των πολιτών είχαν να αντιμετωπίσουν ως αντίπαλο τόσο την αφήγηση των κοινωνικών κινημάτων όσο και των κομμάτων της αριστεράς.

Στην Ελλάδα, τα κινήματα των πλατειών με αφορμή την οικονομική κρίση εξέφρασαν μια τάση εμφάνισης του πολιτικού .Τα κόμματα που βρίσκονταν μέχρι το 2011 σε κυβερνητική τροχιά άφησαν ένα κενό πολιτικής εκπροσώπησης με αποτέλεσμα κόμματα μικρότερης εκλογικής εμβέλειας να έρθουν στο προσκήνιο. Το κόμμα της ριζοσπαστικής αριστεράς αναδείχθηκε σε κυβερνητικό κόμμα σε

συνεργασία με το κόμμα των ANEL ,ενώ το νεοφασιστικό κόμμα Χρυσή Αυγή απέκτησε εκπροσώπηση στο Ελληνικό Κοινοβούλιο.

Πριν την εκλογική νίκη του ΣΥΡΙΖΑ τα κινήματα των πλατειών είχαν ήδη αρχίσει να παρακμάζουν και με την εκλογική αναμέτρηση της 15^{ης} Ιανουαρίου 2015 ,μετατοπίστηκε η πολιτική συζήτηση στη διαπραγμάτευση της ελληνικής κυβέρνησης με την τρόικα για την επίτευξη μιας καλύτερης δυνατής συμφωνίας. Εντούτοις με το τρίτο μνημόνιο που υπέγραψε η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ANEL σηματοδοτείται μια νέα σειρά από ερωτήματα.

- Η καθίζηση των κινηματικών διαδικασιών κατά τους πρώτους μήνες της διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ -ANEL ήταν ο λόγος που υποχώρησε το πολιτικό και άρχισε η σύγκρουση σταδιακά να εξομαλύνεται
- Ο βαθμός που η μνημονιακή συμφωνία ενίσχυσε ακόμα περισσότερο την δύναμη της μεταδημοκρατίας και απομάκρυνε το ενδεχόμενο της ύπαρξης μιας αγωνιστικής δημοκρατίας που είχε αρχίσει να διαφαίνεται με το κίνημα των πλατειών

Σαφώς και τα κοινωνικά κινήματα έχουν τη δύναμη να αποτελέσουν φορείς του συγκρουσιακού στοιχείου και με προτάγματα για άμεση δημοκρατία να έρθουν σε ρήξη με τη δομή της μεταδημοκρατίας, λειτουργώντας ως αντιπαράδειγμα στο νεοφιλελευθερισμό. Αποτελέσματα μπορεί να υπάρξουν και να κλονίσουν και σε ένα βαθμό τις ισορροπίες του πολιτικού συστήματος, όπως στην ελληνική περίπτωση , με ανάδειξη εντός του εκλογικού συστήματος νέων πολιτικών δυνάμεων. Παρόλα αυτά, θα μπορούσε ενδεχομένως κανείς να συμπεράνει ότι η ανάδειξη του συγκρουσιακού στοιχείου παραμένει ένα διαρκές διακύβευμα, τόσο για τα κοινωνικά κινήματα όσο και για τα πολιτικά κόμματα .Όσο εκείνα βρίσκονται σε άνθηση επανέρχεται το πολιτικό στη δημόσια σφαίρα ανοίγονται διάλογοι επικοινωνίας με τους θεσμικούς

φορείς και ανάλογα με την δυναμική τους και την ένταση της αντιπαράθεσης οδηγούν σε θεσμικές μεταβολές. Αποτελούν μια αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη και σίγουρα δημιουργούν μια γέφυρα για έναν διαρκή διάλογο με τα πολιτικά κόμματα προκειμένου να κλονίσουν τα πολλαπλά κέντρα λήψης αποφάσεων της μεταδημοκρατίας.

10. Βιβλιογραφία

Α)Βιβλία

- Arendt, Hannah, *The promise of politics*, Schocken Books, Νέα Υόρκη 2005
- Castells, Manuel, *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*, Polity Press, Κέιμπριτζ 2012
- Crouch, Colin, *Μεταδημοκρατία*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Εκκρεμές Αθήνα 2006
- Crouch, Colin, *Ο περίεργος μη θάνατος του νεοφιλελευθερισμού*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2014
- Della Porta, Donatella και Mario Diani, *Κοινωνικά Κινήματα Μια εισαγωγή*, προλ. - επιμ. Σεραφείμ Ι.Σεφεριάδης, Κριτική, Αθήνα 2010
- Giddens ,Antony ,*Beyond Left And Right*, Polity Press, Κέιμπριτζ 1994
- Giddens, Antony, *Ο Τρίτος Δρόμος*, μτφρ. Α.Τάκης και Κ. Γεωργοπούλου, Πόλις, Αθήνα 2002
- Mouffe,Chantal ,*Επί του πολιτικού* ,μτφ Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Εκκρεμές , Αθήνα 2010
- Neveu, Erik, *Η κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων και ιστορίες κινημάτων από το Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, μτφ.-εισαγ.-επιμ. .Μάρλεν Λογοθέτη, Σαββάλας, Αθήνα 2010
- Ranciere, Jacques, *Disagreement: Politics and Philosophy*, University of Minesota Press, Μινεάπολις 1991
- Σεβαστάκης, Νικόλας, *Κοινότοπη χώρα, όψεις του δημοσίου χώρου*, Σαββάλας, Αθήνα 2004
- Schmitt, Carl, *Η έννοια του πολιτικού*, μτφρ. Αλίκη Λαβράνου, επιμ. Γιώργος Σταμάτης, Κριτική, Αθήνα 2009
- Tilly, Charles, *Δημοκρατία*, εισ.-επιμ. Παντελής Λέκκας, Gutenberg ,Αθήνα 2007

- Tilly, Charles, *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, επιμ. Χρήστος Μήτσης, Σαββάλας, Αθήνα 2010
- Ψημίτης, Μιχάλης 2011: *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα: Διάδραση

Β)Άρθρα περιοδικών και κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους

- Crouch, Colin, και Donatella Della Porta και Wolfgang Streeck , «Democracy in neoliberalism», *Anthropological theory*, τομ.16, τχ. 4, 2016, σ.497-512
- Diani, Mario και Maria Kousis, « The Duality of Claims and Events: The Greek Campaign Against the Troika's Memoranda and Austerity, 2010-2012». *Mobilization: An International Quarterly*, τομ.19, τχ.4, 2014, σ.387-404
- Georgiadou, Vasiliki και Anastasia Kafe και Spyridoula Nezi και Costis Pieridis, «Plebiscitarian Spirit in the Square. Key Characteristics of the Greek Indignants», *International Journal of Politics, Culture and Society*, τομ.31, τχ.106, 2017, σ.1-17
- Gerbaudo, Paolo, «The indignant citizen: anti-austerity movements in southern Europe and the anti-oligarchic reclaiming of citizenship». *Social Movement Studies*, τομ. 16, τχ. 1, 2016, σ.36-50
- Karyotis, Georgios και Wolfgang Ruding, « The Three Waves of Anti-Austerity Protest in Greece, 2010–2015», *Political Studies Review*, τομ. 13, τχ.1, 2017, σ.1-12
- Kitschelt, Herbert, «Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies», *British Journal of Political Science*, τομ. 16, τχ.1, 1986, σ.57-85

- Κοτρωνάκη, Λουκία, «Les Mobilisations des Indignés: Politique du Conflit et Politique Conventionnelle aux Années du Mémorandum en Grèce». *Pôle Sud*, τχ. 38,2013,σ.53-70
- Laclau, Ernesto, « Λαϊκισμός: Τι σημασία έχει το όνομα», μτφρ. Γιώργος Κατσαμπέκης, Γρηγόρης Ανανιάδης, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 110, 2010,σ.70-79
- Μακρής, Σπύρος, «Chantal Mouffe Η αγωνιστική προσέγγιση, Η ριζοσπαστική και πλουραλιστική δημοκρατία ως αριστερό διακύβευμα», *Θέσεις*, τχ.126, 2014
- Morlino, Leonardo και Mario Quaranta, «What is the impact of the economic crisis on democracy? Evidence from Europe», *International Political Science Review*, τομ.37,τχ.5, 2016 ,σ.1-16
- Ritzi, Claudia, « Neoliberal Hegemony and the Post-Democratization of the Public Sphere. An analytical framework to evaluate the democratic quality of political discourse», *Revista Científica de Información y Comunicación*, τχ.11, 2014, σ.167-187
- Theodosopoulos, Dimitrios, «The ambivalence of anti austerity, Indignation in Greece: Resistance, Hegemony and Complicity», *History and Antropology*, τομ. 25 ,τχ.4, 2014, σ.488-506
- Fominaya, Flesher, Cristina, «European anti-austerity and pro-democracy protests in the wake of the global financial crisis», *Social Movement Studies*, τομ.16,τχ.1, 2016,σ.1-20

Γ)Άρθρα στο διαδίκτυο

- Λούκα, Μαρία, «Ο νέος φεμινισμός» άρθρο στο <http://www.tovima.gr/vimagazino/views/article/?aid=877109> ,επίσκεψη 1-1-2018

- Mouffe Chantal, «Εκδημοκρατίστε τη δημοκρατία» <http://rednotebook.gr/2014/06/ekdimokrateiste-th-dhmokratia>, επίσκεψη 12/11/2017
- Ψήφισμα λαϊκής συνέλευσης πλατείας Συντάγματος, αναδημοσιεύτηκε στο <<https://parallhlografos.wordpress.com>>, επίσκεψη 2-6-2015
- Απόφαση 7ης Λαϊκής Συνέλευσης πλατείας Συντάγματος, αναδημοσίευση στο <<https://parallhlografos.wordpress.com>>, επίσκεψη 31-5-2015

Δ)Εισαγωγές επίμετρα σε βιβλία

- Κιουπκιολής, Αλέξανδρος, «Εισαγωγή του μεταφραστή», στο Colin Crouch, *Μεταδημοκρατία*, Εκκρεμές, Αθήνα 2006